

TARTALOM

Körkérdés az EU-csatlakozás várható közvetlen hatásairól – II. rész. Válaszolnak: Bod Péter Ákos, Botos Katalin, Hanti Erzsébet, Kovács Árpád, Kuncze Gábor, Laky Teréz, Losoncz Miklós, Parragh László, Rába András, Várhegyi Éva	4
Oblath Gábor – Péntes Petra: A nemzetgazdaság nemzetközi versenyképessége: értelmezések, mutatók és néhány tanulság	33
Kertész Krisztián: A nemzeti és a regionális felzárkózás váltómozgása az EU-országokban és Magyarországon	65
Brief Summary of the Articles	77

JOGI MELLÉKLET

Dr. Tattay Levente: Az információs társadalom és az Európai Unió szerzői joga – II. rész	17

Februári számunk

nagy hányadát Körkérdésünk második része teszi ki. Aki nyitott a különféle nézőpontokból megfogalmazódó vélemények iránt, az bizonyára élvezni fogja a kritika és iránymegjelölés tarkaságát, amely a válaszokban elé tárul. Kérdésünkre – a gazdaságpolitikai mozgástérről az EU-ba belépés idején – eltérő gondolkodású és szakmai területtel foglalkozó egyetemi és kutatóintézeti szakértők sora válaszolt. Mellettük olyan fontos független szervezetek is megtisztelték lapunkat hozzászólásukkal, mint az Állami Számvevőszék, a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, a Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége. Az elemző írások sorába jól illeszkedik az SZDSZ közgazdász elnökének írása is, aki az elmúlt évek fogyasztásra alapozó növekedésének fenntarthatóságát kétségbe vonva nyilvánvalóan nemcsak az előző kormányt, hanem a jelenlegi első évi tevékenységét is bírálja. – Ma a hazai gazdasági elemzések középpontjában a versenyképesség alakulása áll. Igaz-e az, hogy az utóbbi években romlott a magyar gazdaság versenyképessége? Hogyan kell ezt értelmezni, milyen tényezők milyen mértékben járulnak hozzá a változásokhoz? Ezeket a kérdéseket a szakirodalomban ismert fogalomrendszer és módszerek felhasználásával, széles körű számítások alapján, öt versenytárs ország teljesítményét összehasonlítva vizsgálja cikkünk. Ritkán élünk ezzel a módszerrel, de kivételesen hadd idézzük a következtetések egyetlen bekezdését: „A versenyképességre irányuló elemzésünk látszólag paradox gazdaságpolitikai tanulságokra vezet. Egyfelől arra, hogy nem szabad megengedni a béreknek a gazdaság reálteljesítményétől (a termelékenység javulásától) elszakadó emelkedését, másfelől azonban arra is, hogy amennyiben a monetáris politika önmagában – a valuta felértékelésével (annak előmozdításával) – igyekszik e folyamatot megakadályozni, akkor további reálfelértékelődéshez, vagyis az ország nemzetközi versenyképességének addicionális romlásához járulhat hozzá.” (Kiemelés az eredetiben.) – A regionális fejlettségi különbségek mérséklése mind az Európai Unióban, mind nálunk a gazdaságpolitika fontos feladatai közé tartozik. E folyamatban sajátos változások figyelhetők meg: amikor nemzetgazdasági szinten a fejlődés, felzárkózás felgyorsul, akkor a régiók jövedelemszintjének konvergenciája lelassul, sőt akár divergenciába is átsaphat, a nemzetgazdaság növekedésének lassulása viszont a régiók konvergenciáját többnyire erősíti. Szerzőnk egyebek között nemzetközi összehasonlítással is bemutatja ezt a jelenséget, amely a növekedésmérettel foglalkozók figyelmét is magára vonta. Megállapítja, hogy a gazdaságpolitika a változások ellen semmilyen eszközzel nem tud hatni, csupán az EU-átlaghoz történő nemzetgazdasági felzárkózást képes segíteni.

A szerkesztő

Körkérdés

az EU-csatlakozásról és a gazdaságpolitikai mozgástérről – II. rész

Magyarország EU-csatlakozására – mai ismereteink szerint – kedvezőtlen nemzetközi és hazai makrogazdasági feltételek között kerül sor. Az egyik oldalon az EU-tagországok lassú növekedése, a legnagyobb országok államháztartási feszültségei, a másik oldalon a magyar gazdaság egyensúlyi problémái befolyásolják a következő évek hazai gazdaságpolitikájának mozgásterét.

*Idei körkérdésünk arról sorakoztat fel véleményeket, hogy ebben a viszonylag szűk mozgástérben a magyar gazdaságpolitika előtt milyen feladatok állnak rövid távon a belső egyensúly helyreállítására, a növekedés és külföldi öke-bevonás ösztönzésére, középtávon az EMU-tagság feltételeinek teljesítésére? Hogyan rangsorolhatók e célok, hogyan teremthető összhang közöttük?**

Bod Péter Ákos,

**a Budapesti Közgazdaság-tudományi és Államigazgatási Egyetem
tanszékvezető egyetemi tanára**

2004 májusa ugyan bekerül a jövő történelemlapjába, de mára mintha ez a fontos szimbolikus ügy máris *passé* lenne. 2003 végén az üzleti élet nem erről beszélt. Ami nem is annyira meglepő. A nagyvállalati, banki körben ugyanis az uniós tagsággal járó joganyagok, szabályozási irányelvek lényegében már beépültek az üzletviteli gyakorlatba. Ahol pedig ez sajnálatos módon nem ment végbe 2003 végéig (mint az agrárszektor kisbirtokosainak nagy részénél), ott a csatlakozási dátumnak sincs sok mozgósító ereje.

Ezzel szemben két, egymáshoz kapcsolódó nagy területen valóban kitört a vita a magyar gazdasági, üzleti életben: ez pedig az unióhoz való reálkonvergencia, valamint nominális konvergenciánk ügye. Sajnálatos módon a 2003-as esztendő társadalmi vitái – ha egyáltalán vitának lehet nevezni az uniós referendum körüli propagandát és annak mérsékelt társadalmi visszhangját – nem a teendőkről, nem a konvergenciafolyamat akcióváltozóiról szóltak. Leginkább csak a remélt előrehaladásnak betudható jövőbeli állapotokról esett szó. Ilyesmirel: különféle hipotézisek alapján mennyi idő kellene ahhoz, hogy a magyar bérek utolérjék a „nyugati szintet”: kinél az uniós bérszint 75 százalékát, kinél annak átlagát. A bérkonvergencia fontos reálváltozóra vonatkozik, ám

* E számunkban a lapzártáig beérkezett válaszok második részét közöljük, a folytatás márciusi számunkban jelenik meg.

a bérszint nem szándék kérdése, hanem alapvetően következmény: a gazdasági növekedési ütem, a nemzeti össztermék szintje és a nemzeti összterméken való osztozkodás eredőjéről van itt szó. Az, hogy a politikai pártok és a közvélemény-formálók zöme döntési változóként értekezett a bérjövodelemről, elfelejtkezve a bérek költségtermeszeteről (holott az egyik ember bérjövodeleme a másik gazdasági szereplő bérköltsége), mutatja társadalomstratégiai vitáink felületességét.

Erdemibb vita 2003 végén az unióhoz való igazodásunk nominális mutatói körül tört ki. A forint euróhoz mért árfolyama, az államháztartásnak a GDP százalékában mért hiánya, a bruttó államadósság GDP-arányos mértéke, az árszintemelkedés százalékos rátája vagy a hosszú távú kamatlábak mértéke – ezek mind fontos nominális változók. Jelentőségüket az adja, hogy bármely új EU-tagország csak ezek betartásával teljesítheti a csatlakozási dokumentumok aláírásakor vállalt pénzpolitikai kötelezettségét: valamennyi új tagország köteles – megszabott feltételek fennállása esetén – feladni nemzeti valutáját, csatlakozva a Gazdasági és Monetáris Unióhoz (GMU). De csak a fent említett ún. maastrichti kritériumok sikeres teljesítése esetén léphet be egy új tagország az euróövezetbe. Mivel a magyar kormányzat – az MNB-vel egyetértésben – 2008. január elsejét jelölte meg a preferált dátumnak, ebből az egyoldalú (az uniót vagy az Európai Központi Bankot nem kötelező) vállalásból elég egyértelmű számszerű, mérhető, ellenőrizhető kötelezettségek fakadnak; a vita ezek teljesíthetősége körül zajlott.

A 2003. november végén felszínre kerülő állampapír-piaci krízis jelentősége a teljesíthetőséggel kapcsolatos. Az, hogy a külföldi és hazai jövodelemtulajdonosok a 2003-as esztendő első feléhez képest egyre drágábban, a korábbinál jóval nagyobb hozamvárások mellett lettek hajlandóak finanszírozni az államháztartás méretes hiányát, önmagában is gond, alapvetően a költségvetés felelőseinek közvetlen gondja. Ha viszont az állampapírpiacról olyan változások indulnak ki, amelyek következtében jelentősen gyengül a nemzeti valuta, akkor reálgazdasági következménnyel is járó hatások lépnek fel: javul az exportörök relatív helyzete, ám drágul a behozatal. Még fontosabb már egészen rövid távon, hogy a korábbinál olcsóbb hazai valuta az import forintárain keresztül felfele hajtja az inflációt. Amelyet a 2004-re előirányzott adóterhelés-növekedés amúgy is megemeli az előző év nagyobb felében érvényesülő 4-5 százalékos közti szinthez képest.

Innentől kezdve a fogyasztóiár-index egyszerűnek szánt megemelkedése 2004 legelején súlyos kérdéseket vet fel. Például azt, hogy a munkavállalók hajlandók-e elfogadni azt az értelmezést, mely szerint az adókulcsok megemelése miatti árszintnövekedés nem a fizetőeszköz értékcsökkenését jelenti, csupán a nemzeti jövodelemen belüli osztozkodási arányok módosulását: a bérből élők rovására és az államháztartás javára. Ha a munkavállalók az évi 7 százalékos felé kúszó árindexet inflációnak tekintik, és a maguk bérköveteléseit ehhez az új szinthez mérik, s emellé a vállalatok iparági (tehát nem sporadikus, egyéni) termékár-növelési kezdeményezése társul, akkor igenis még a költségvetési tervbe foglaltnál is nagyobb mértékűre gyorsul az infláció. Hét százalékos feletti évi átlagos infláció esetén viszont a zavaróan magasnak érzett hazai forintkamatszint nem is tetszik annyira kiemelkedőnek az előtekintő indexálás szabályai szerint.

A 2004-es esztendőre olyan állami költségvetési tervet fogadtak el, amelynek keretében gazdaságunk a korábbinál nagyobb kamatszint és a megelőző esztendőhöz képest gyengébb árfolyam mellett egzisztál, a költségvetés hiánya és a folyó fizetési mérleg deficitje továbbra is nagy. A büdzsé tervezői a nemzetgazdasági egyensúlytalanság fenntarthatóságában reménykednek – ám régen volt ennyire kétes a költségvetési terv teljesíthetősége. A 2004-es költségvetés gyenge megalapozottságánál is nagyobb gond azonban, hogy még a remélt teljesülés sem látszik elégségesnek ahhoz, hogy hazánk az eurózónába való bejelentkezéshez szükséges szinteket elérje a 2004 és 2007 közepe

közötti három és fél éves időszávján belül. Ha pedig a magyar gazdaság a korábban remélnél később jut a GMU-belépés közelébe, az destabilizálóan hat az itteni külföldi tőkére, a nálunk való letelepedést tervező tőketulajdonosokra, és nem kevésbe a hazai tőketulajdonosokra. E széles körnek 2003 végén csupán egy kisebb része mozdult meg – a következmények így is nagy árfolyam-ingadozásban és az állampapírpiac zavaibaiban nyilvánultak meg.

Ezért – noha reménytelen célokat nem szabad kítűzni –, ha már meghirdette a kormányzat a 2008-as dátumot, akkor meg kell tennie mindent ahhoz, hogy 2007 közepére megteremtődjenek befogadtatásunk előfeltételei: ez a feladat megköveteli a 2004-es makrofolyamatok ismételt átgondolását. Minél előbb, annál kisebb termelésveszteséggel lehetséges a kítűzött célt elérni.

Emellett természetesen átgondolható az a változat is, hogy a kormányzat visszalép a már meghirdetett céldátumtól. Ennek azonban sokféle azonnali és több tartós következménye lehet: a még itt nyugvó hosszú lejáratú állampapír-állomány megmozdulhat, és helyébe a gyors árfolyam-ingadozásokat kereső portfólióbefektetők léphetnek be. A határidő esetleges visszamondása mindenképpen szava-hihetőségi veszteséggel jár, amelyet a tőkepiaci értékrendet ismerve csak azonnali restriktív intézkedésegüttessel („csomaggal”) lehetséges valamelyest ellensúlyozni. Így a népszerűtlenségtől tartó kormányzati tényezők egy kikényszerített és politikailag hasonlóan népszerűtlen csomagra kényszerülnek. A nagyobb gondot azonban abban látom, hogy a GMU-ba való kerülésünk időbeli kitolódása meghosszabbítja azt a kritikus szakaszt, amely alatt már nem áll a nemzeti gazdaságpolitika számára a szokásos (eleddig elég rossz határfokkal működött) eszköztár, de még részesedünk a valutastabilitás előnyeiből. Helyzetünket különösen az rontaná, ha az újonnan belépő sorstársaink (és versenytársaink) közül többen már mielőttünk sikerrel csatlakoznának, így viszont a hazánkban működő (magyar és nem rezidens) vállalkozások hirtelen versenyhátrányt érekelnének, és következésképpen telephely-változtató döntéseket hoznának. Azok az évek ugyanis a mainál is könnyebbé és életszerűbbé is teszik a gazdasági tevékenység migrálását.

De hagyjuk is a negatív szcenáriók taglalását, s reménykedjünk, hogy a magyar gazdaságpolitika visszatalál a valós reál- és nominális konvergencia útjára.

Botos Katalin,

egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

GAZDASÁGPOLITIKA ÉS EU-CSATLAKOZÁS

Úgy érzem magam olykor, mint Kolumbusz. Azzal a különbséggel, hogy én tudom, amit ő nem. Tudniillik, hogy nem oda érkeztem, ahová akartam. Márpedig nagyon akartam, hiszen soha, egy percre fel nem ötlött bennem, hogy ne Európában lenne a helyünk, hiszen az volt a normálistól eltérő, hogy „elbalkánosítottak” bennünket. Ez az Európa azonban lényegesen eltér attól az Európától, amelyet másfél évtizeddel ezelőtt ismerni véltem. Nem mondom, szép és bizonyonnyal jó ez az új világ is, de más, mint amilyenek a Római Szerződés és előzményei mutatták. A világ egésze hatalmasat változott, s ebben Európa sem maradt érintetlen. Lényegesen változtak alapértékei, csökkent benne a szolidaritásra való hajlandóság, erőteljesen elbürokratizálódott, és kétségbeesetten próbál megfelelni a világméretű versenykihívásoknak.

Mi meg itt állunk a csatlakozás küszöbén, s a velünk együtt belépő országokhoz képest helyzetünk nem hogy előnyösebbé vált volna, de inkább romlott. Két esztendővel

ezelőtt még azt állapíthattuk meg, hogy valamilyen halvány előnye látszanak annak, hogy Magyarország nem 1990-ben fogott hozzá a gazdasági reformokhoz. A maga teljességében nem tudtuk lépéselőnyre váltani a korábbi erőfeszítéseket, hiszen voltak olyan öröklött terhek is a múltból, amelyeket alig-alig lehetett kompenzálni. Ráadásul az új berendezkedés is tett hozzá egyet és mást a problémákhoz, de mégis az élbolyban voltunk a csatlakozó országok között.

A 2003 végére kialakult helyzet azonban lehangoló. A deficit elszaladt, az államadósság nő, az inflációs célok nem tarthatóak, az árfolyam spekulatív támadásoktól leng ki jobbra-balra. Nem is az a baj, hogy nem Nyugat-Indiába érkezőnk – ki tudja, még kikerekedhet ebből az „Új világból” valami jó is –, de a nagyobb baj, hogy nem vagyunk Kolumbuszok. Hajónk a part előtt *tépett vitorlákkal* horgonyoz – hogy László Csaba, volt pénzügyminiszterünk kitűnő korábbi könyvének címére utaljak. Ráadásul egy középszerű kapitány is több sikerrel kormányozza révbe hajóját, mint két tehetséges, *ha egymás kezéből rángatják ki* a kormánykereket.

Lehetséges, hogy nem is a más könyvét, hanem egy saját korábbi művet kellene felidézni, amelynek címe „Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány” volt. Ebben másfél évtizede rámutattam, hogy a GSF adatai szerint az állampénzügyek mindenütt hiánnyal küzdenek, deficitesek mind a fejlett, mind a fejlődő, de a szocialista tömbhöz tartozó országok költségvetései is. Az elsők azért, mert a jóléti állam túlszaladt a bevétel adta lehetőségek korlátain, a második csoport azért, mert állami beruházásokkal fel szeretne zárkózni a többiekhez, a szocialista országok közül meg egyesek – így hazánk is – mindkét ok miatt. Az erőltetett beruházások jellegzetes szocialista vonásnak tekinthetők, de a magyar „jóléti állam” természetesen viszonylagos volt. A túlköltekezés a jövedelemtermelő képességhez képest azonban tény. Azt hittük, hogy a demokrácia bölcsessége segít majd keményebb költségvetési korlátokat teremteni, de az átállás veszteségeivel – melyek nyilván tükröződnek majd a költségvetésben – számolni kellett. A rendszerváltás utáni politikai helyzetben csak kivételes pillanatban volt egyensúlyban a költségvetés (véletlenül abban az évben, amikor jelen sorok szerzője terjesztette elő a zárszámadást). Az átalakuló országok azonban az eltelt évtized során – hasonlóan a nyugati demokráciákhoz – nemegyszer éltek – mint legutóbb is – az állami újraelosztás kínálta lehetőségekkel a szavazatvásárlásra. Ez kiadási többletet jelentett. Élénkíteni is kellett a gazdaságot, már csak azért is, mert jelentős elmaradásaink voltak többek között az infrastruktúrában. Mivel azonban a maastrichti kritériumok szorítottak, járhatatlanná vált az az út, hogy a költségvetésen kívülre vitt beruházásokkal és ily módon rejtett állami eladósodással próbáljanak megoldást találni a növekedés gyorsítására. A költségvetés hiánya így jelentősen megemelkedett. A nagy rendszerek egyikének átalakítása sem valósult meg érdemi és konzekvens, főképp takarékos módon, lett légyen szó az államháztartás bármelyik szegmenséről, sőt, egymással ellentétes koncepciók erőltetése, ide-oda szervezések drágították a működést. (Kincstár, Államháztartási Hivatal, Államadósság-kezelő Központ szét-, majd részbeni összeszervezése, tb-önkormányzatok létrehozása, hatalmas hálózati többletköltségekkel, amelyek maradtak az után is, hogy az önkormányzatokat megszüntették stb.). Az egyetlen „csodaszer” a privatizáció volt, amellyel az aktuális kormányzó hatalom mérsékelte hiányát, hol kisebb, hol nagyobb mértékben. „Reformon” többnyire privatizációt értettek, nem mást. A privatizáció pedig – ha sok esetben célszerű is – nem oldja meg azokat a működtetési hiányosságokat, amelyek az államháztartás keretében marad, ott szabályozandó feladatok terén továbbra is sokasodnak.

Egyszóval, a megnövekedett költségvetési hiány, ami nyilvánvalóan az inflációt gerjesztő tényező s aminek mérséklését rövid távon csak extrabevételek tehetnék lehetővé, rendkívüli mértékben megnehezíti a monetáris és fiskális politika összhangját. Hozzánk hasonló gondokkal a lengyelek küzdenek, a cseh adósság szintje az elmúlt években

mérsékelt maradt, bár 1998 után az állami szerepvállalás növekedése hozott némi változást. A szlovénok helyzete a legkedvezőbb.

Igen csekélylé vigasztal, hogy gondjaink számos EU-tagországgal közösek. Quod licet Iovi, non licet bovi. Amit szabad Jupiternek... Azt pedig a nyugat-európai elemzők, így jelesen Lajtán túli szomszédunk jegybankjának értékelései is mutatják, hogy a csatlakozás rövid távon csak növelni fogja az új tagok fiskális terheit. Csak középtávon lehetne többé-kevésbé kiegyensúlyozott költségvetési helyzettel számolni. Az se vigasztal, hogy a már tagországok is kritizálják a vonatkozó harmonizációs szabályozást, mondván, hogy a jelenlegiek igen korlátozzák a költségvetés rugalmasságát, akadályozzák a közcélú beruházásokat, nincsenek tekintettel a kialakult pénzügyi helyzetre, és aszimmetrikusan hatnak a ciklus egyes szakaszaiban. „Intelligensebb” szabályozást követelnek, és sok a vita a kormányzati beruházások deficitfinanszírozása, a biztonságos középtávú pozíciók értelmezése, a költségvetési politikák összehangolása, a növekedés-ösztönző adócsökkentések időpontja és módja körül. Mindezt csupán azért említem meg, nehogy olyan képzet alakuljon ki bennünk, hogy mindenki okos, csak mi nem.

A gazdaságpolitikában különösen igaz, hogy szép lehetsz, de okos nem. Valaki mindig a rövidebbet húzza, s az aligha fog dicsérni. Ezért kuruzslás lenne konkrét javaslatokat megfogalmazni így 2003-ban (a válasz írásakor), a költségvetési vita kellős közepén. Legfeljebb álláspontok, vélemények megfogalmazására van lehetőség.

Feltehetünk magunknak kérdéseket, s azt megpróbálhatjuk megválaszolni. Íme néhány. Érthető és értelmes cél-e a *mielőbbi eurócsatlakozásra* törekedni? Igen, mert az mérsékelné a spekulációs támadásokat. Nálunk hatalmasabb gazdasági potenciállal rendelkező országok is ezért léptek be.

Ha az euró bevezetése lényegesen alacsonyabb inflációt követelne, *indokolt-e a jegybank részéről „nem akkomodálni”, nem elősegíteni a költségvetés túlköltekezését?* Indokolt, de az árát meg kell nézni. Ha a restriktió rendkívüli mértékben visszaveti a növekedést, akkor megfontolandó, mert több lehet a kár, mint a haszon. Ez modellszámítás kérdése, bár annak pontosságára se vennék mérget.

Lehet-e a fogyasztói árszerkezetnek az európai uniós viszonyokhoz való jelentősebb igazodása nélkül csatlakozni az euróhoz? Nem, még akkor sem, ha az országonkénti áreltérések az eurózónán belül is jelentősek. Ez könnyebben menne gyorsabb növekedés esetén – ami most lassul éppen –, s csakis „nagyon fegyelmezett fiskális és monetáris politika mellett” lenne lehetséges. Ezt korábban magam is többször leírtam, de itt *Tarafás Imre* szavait idéztem.

Reálisan elérhetőek-e az elkövetkezendő két évre kitűzött inflációs célok? Aligha, mert a PM-nek nem érdeke, a jegybanknak pedig kevés az eszköze a kikényszerítéshez. Utóbbi már szinte nem tudja tovább emelni a kamatot, de ezt a költségvetés nehezményezné is, hiszen az adósság finanszírozása így is egyre drágább. Sőt, a fiskus egyenesen jó néven venne egy, az alultervezett inflációhoz képest magasabb infláció miatti extra adóbevételt.

Úgy tűnik tehát, hogy a csatlakozást követően még egy ideig a várólistán maradunk, ami az eurót illeti.

Ami a reálszférát illeti, a következő kérdések merülnek fel: *Mi lesz a nagyon nagy számú, de kis tőkeerejű magyar kisvállalkozásokkal?* Aligha lesznek képesek eleget tenni a különféle uniós elvárásoknak, környezetvédelmi előírásoknak. Számításokat végeztünk, vajon milyen a magyar vállalkozásszerkezet a többi EU-tagországhoz viszonyítva (*Botos J. – Botos K.: Magyarország helyzete az EU-csatlakozás évében.* Tarsoly Kiadó, Heller Farkas Füzetek, 2003/1.). Megállapítható, hogy a mikro-vállalkozások többsége kényszervállalkozás, és minden területen, minden ágazatban arányosan nézve sokszorosa az EU-országokénak. Ezek nagy része megélhetési vállalkozás, gyakorlatilag a munkabért helyettesíti – szó sincs arról, hogy jelentős profitot termelne, s növekedni

lenne képes. A költségvetésbe ugyan keveset fizetnek be, de nem kell segélyezni őket. Ha tönkremennek, akkor jelentősen megszorodik a ma még alacsony arányú munkanélküli-sereg. Ez pedig a költségvetés újabb jelentős megterheléséhez vezethet. A vidékfejlesztés szempontjait is szem előtt tartva, továbbá azt a sok gondot, amit a vidéki tönkremenő kisvállalkozók városokba áramlása jelent majd, jó lenne biztosítani valamilyen formában a helyben maradásukat, megélhetésüket. Nem pusztán arról van szó, hogy kompenzálni kell a kisvállalkozói méretből adódó hátrányukat a versenyben, hanem többről. Arról, hogy számításba vegyük munkaviszonypótló tevékenységükben a kiszolgáltatottságukat, kidolgozzuk azt a társadalmi-jogi szerkezetet, amelyben védelemben részesülhetnek. Ez a gondolat messze vezet, komplex gazdaságpolitikai átgondolást igényel, s nem a csatlakozást megelőző néhány hónap feladata. Az viszont igen, hogy a jelenleg rendelkezésre álló eszköztár maximális felhasználásával próbáljuk talpon tartani őket, mert különben makroegyensúlyi gondjaink látványosan szaporodni fognak.

Hanti Erzsébet,

Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége

A KULCS A FOGLALKOZTATÁS NÖVELÉSE

Az Európai Unióhoz való csatlakozás után az ország és benne a munkavállalók számára is kulcskérdés, hogy hogyan és mikorra tudjuk utolérni az unió fejlettebb országait. Belátható időn belül el tudjuk-e érni legalább az uniós mutatók átlagát nemcsak az egy főre jutó GDP-ben, hanem a keresetek szintjét tekintve is.

Az utóbbi évek gazdasági és pénzügyi folyamatai nem hoztak a munkavállalók várakozásainak megfelelő eredményeket. Először akkor csalódhattak, amikor az 1997-ben beindult gazdasági növekedés nem eredményezte sem a munkahelyek számának érdemi növekedését, sem pedig a munkavállalók jövedelmi helyzetének legalább a gazdaság, a teljesítmények növekedésével arányos javulását. Emlékezzünk csak az 1999–2000-es évekre, amikor a GDP 4,2 és 5,2 százalékos növekedése mellett a reálbérek mindössze 2,5, illetve 1,5 százalékkal emelkedtek. Ugyanezen idő alatt ráadásul a foglalkoztatottak aránya a népéségen belül 37,6 százalékról csupán 38,0 százalékra, tehát mindössze 0,4 százalékkal nőtt. Nem sikerült tehát az intenzív növekedés éveiben javítani a munkavállalók pozícióin. 2001-ben az egyensúlyi mutatók még jól álltak, de már látható volt a gazdaság megtorpanása. Szakszervezeti oldalról már 2001 óta aggodalommal figyeljük azokat a gazdasági folyamatokat, amelyeket a stagnáló beruházások, a világgazdasági dekonjunktúra folytatódása, a csökkenő tőkebeáramlás, sőt korábbi befektetések kivonása, a magyar költségvetés túlköltekezése, jelentős mérleghiány, a forint felértékelődése, a vállalkozások piaci pozícióinak meggyengülése jelzett.

Az elmúlt másfél-két évben – jórészt a választási ígéretek megvalósításának köszönhetően – a bérfolyamatokban érzékelhető előrelépés következett be. A sort a minimálbér kétszeri erőteljes felemelése nyitotta, majd a közalkalmazottak béreinek 50 százalékos növelése és a minimálbér adómentessé tétele kapcsán az adójóváírás komoly növelése következett. A minimálbér-emelés jelentős lépés volt mindazok számára, akik ezáltal többet kerestek, azonban szinte semmit sem javított a leginkább érintett ágazatok nemzetgazdasági átlaghoz viszonyított bérarányán. A versenyszféra egészében a kedvező bérfolyamatok ellenére folytatódott az évek óta csökkenő bruttó bérnövekedési tendencia a 2002–2003-as évek során: 1997: 21,8, 1998: 18,5, 1999: 14,8, 2000: 14,2, 2001: 16,3, 2002: 13,3, 2003: 8-9 százalék.

A nemzetgazdasági szintű bruttó nominális átlagkereset 2003. első félévében – a KSH adatai szerint – 14,1 százalékkal emelkedett az előző év azonos időszakához képest. E mögött a költségvetési szféra 24,7 százalékos és a versenyszféra 8,7 százalékos bérnövekedése áll. A kedvező bérfolyamatokkal párhuzamosan mutatkoztak azonban az egyensúly megbomlásának tünetei is a magyar gazdaságban. Kormányzati és kutatói körökben gyakran hallani azt az érvelést, miszerint a gazdaság egyensúlyi problémáinak, a vállalkozások versenyképessége romlásának a bérek növekedése lenne a kiváltó oka. A kormány közszférában tett bércorrekciós lépései többéves jogos bérigény kielégítését szolgálták. Ugyanilyen jogos azonban az a bérfelzárkóztatási igény is, amely a versenyszférában dolgozók részéről fogalmazódott meg. A közszféra bérnövelése is fokozott várakozásokat ébresztett a vállalkozásoknál dolgozók körében.

Miközben a sajtó hangos a liberális közgazdászai körökből áramló aggodalmaktól a bérnövekedés mértékét tekintve, a versenyszférában dolgozók növekvő elégedetlenséggel tapasztalják, hogy az ő keresetük növekedése alig tartott lépést az inflációval, és szó nincsen bérfelzárkózásról. A versenyszféra bérhelyzetében érdemi javulást csak a minimálbért adómentessé tevő adójóváírás növekedése eredményezett. A versenyszférához mérten sokkal nagyobb bérnövekedést mutat a költségvetési szektor, ahol azonban nem a piaci viszonyok határozzák meg a bérek alakulását. A híradásokkal és a riogatásokkal ellentétben a vállalkozásokon belül a bruttó keresetek növekedése nem haladta meg a teljesítmények bővülését. A Gazdasági és Közlekedési Minisztérium számításai az év végéig növekvő teljesítmények mellett csökkenő bérdinamikát mutatnak. Elemzésükből – amely az év első hat hónapja eseményeit vizsgálja – még az ipar 6,6 százalékos munkatermelékenység-javulása mellett az olvasható, hogy az év során a bruttó termelési adatokból számított termékegységre jutó munkaerőköltség mindössze 1,7 százalékkal emelkedett. A fajlagos munkabéreköltség euróban kifejezett, nemzetközi összehasonlításra is alkalmas értéke pedig – a tavalyi évhez képest gyengülő forint következtében – csupán 0,2 százalékos növekedést mutat. A KSH nemrég jelentette meg szeptemberi adatait, ezek szerint az év első kilenc hónapjában az iparban 7,1 százalékkal nőtt a termelési mérték, míg az ipari bérek bruttó reálértéke csupán 4,6 százalékkal emelkedett ez idő alatt. Az iparban tehát egyáltalán nem beszélhetünk a versenyképességet rontó béralakulásról.

Az MSZOSZ-hez tartozó vállalkozásoknál a 2003. évi bérmegállapodások zömmel 4,5–10 százalék között mozogtak. Gyengébb jövedelemtermelő képességű vállalkozásoknál előfordult az is, hogy a dolgozók egyes csoportjainak keresete egyáltalán nem emelkedett. Azok a munkavállalók, akiknek bére nem vagy az átlagot el nem érő mértékben emelkedett az utóbbi két évben, értetlenül és jogos felháborodással fogadják azokat a megnyilatkozásokat, amelyek magas bérszínvonalról, vagy a versenyképességet rontó bérnövekedésekről szólnak. A versenyszférában a KSH adatai sem 2002-ben, sem 2003-ban nem mutatnak olyan folyamatokat, amelyek a bérek teljesítményeket meghaladó emelését, a versenyképesség romlását eredményezték volna. Aki mindezek ellenére a beralakulást kiáltja ki bűnösnek az egyensúlyi folyamatok megbomlásáért, nem számol azzal, hogy a közszféra bérpolitikája kormányzati döntések eredménye, és feszültséget szít a munka világában a verseny- és a közszféra munkavállalói között.

Egy probléma megoldása akkor lehet sikeres, ha azokon a pontokon történik beavatkozás, amelyek a probléma kialakulásában közrejátszottak. Mit jelent ez a beralakulásra vonatkoztatva? A közelmúltban a versenyszférában, vagyis a piacvezérelt bérmegállapítások területén nem futottak el a bérek az adott terület versenyképességéhez viszonyítva. Akkor milyen bérnövekedés okozta, ha egyáltalán az okozta a versenyképesség romlását? Hol történt külső beavatkozás? A közszférában, ahol a kormány határozza meg a béreket. És ezt akarják „hozzáértó” közgazdászok, sőt a kormány is visszavenni

általában a munkavállalóktól, beleértve azokat is, akiknek a helyzete az utóbbi időben alig vagy egyáltalán nem javult. Érthető a munkavállalók elutasító reakciója, de érthető a kormány magatartása is, mert az egyensúlyi problémákat kezelni kell. De hogyan jutottunk ide?

Az utóbbi években a kormányzati hibák, mulasztások és a tehetetlenség sorozatával találkozhattunk. A gazdasági fellendülés idején számolatlanul söpörtek ki az állami költségvetésből százmilliókat, milliárdokat. Nem termelő beruházások tömegére mentek el a gazdaságfejlesztési források. A mezőgazdaságban hagyták lerohadni, amit nem lehetett már tönkretenni. Miközben az állami szociálpolitika az átlagnál jobban élöket támogatta, a szegénység korábban nem látott mértéket ért el a lakosság jelentős rétegeiben. Évek óta nincs egyik kormánynak sem érdemi ötlete a foglalkoztatási szint növelése érdekében. A jelenlegi kormány szinte üres államkasszát vett át, évekre előre lekötött szabad forrásokkal, és elkövette azt a hibát is, hogy ezt nem tette nyilvánvalóvá. Valódi károkat okozott a gazdaságnak a forint árfolyamának tartós túlértékeltsége, elbizonytalanította a befektetőket a pénzügyi kormányzat és a jegybank egymásnak ellentmondó politikája, de még inkább az egész kormányzati propaganda gyengesége, ellentmondásai, hibái. Az utóbbi hónapokban vállalkozások sora zárta be kapuit a külföldi tulajdonosok döntése alapján, a kormánynak sem érdemi válasza nem volt ezekre a válságjelenségekre, sem az ígért foglalkoztatáspolitikai koncepció nem született meg a mai napig.

Derűlátásra adhat okot, hogy a legutóbbi hónapokban a gazdaság a hullámvölgyből való kilábalás jeleit mutatja. A beruházásokban olyan pozitív változások zajlottak le, amelyek a gazdasági növekedési potenciál erősödését jelzik. Ezzel egy időben, 2004-től megindulnak az uniós források, amelyek közvetlenül és áttételesen is élénkülést generálhatnak.

A munkavállalók, a szakszervezetek továbbra is kiállnak a bérek európai uniós felzárkóztatásának szükségessége mellett. Igaz, hangsúlyozzák azt is, hogy a bérfelzárkóztatásnak – a versenyképesség megőrzése mellett – a hatékonyság javulásával kell végbemennie. A bérfelzárkózáshoz szükség van a bérek közterheinek jelentős csökkentésére. Csak a foglalkoztatási szint érzékelhető növelése teszi lehetővé azt, hogy az adók és járulékok csökkenjenek, és az államháztartás jóléti feladatai biztonsággal finanszírozhatóak legyenek. Minden munkavállaló számára biztosítani kell a munkához való jogot, ha dolgozni akar, akkor képességének megfelelő munkát találjon. Aktív foglalkoztatáspolitikára van szükség ahhoz is, hogy az elkövetkezendő években beáramló uniós pénzek megfelelően hasznosulni tudjanak. Szerkezetváltásnak kell végbemennie a foglalkoztatásban az elkövetkezendő időben, növelni kell a nagyobb hozzáadott értéket teremtő tevékenységek arányát, amihez szakképzett munkaerőre van szükség.

A gazdaságpolitikának is fel kell nőnie ahhoz a feladathoz, amely a gazdaság növekedési pályáján a kívánatos korrekciót eredményezi. Rendezni kell a monetáris és fiskális politikák, valamint ezek irányítása közötti viszonyt. Vissza kell szerezni az utóbbi hónapokban elveszített bizalmat, amelybe még a propaganda hibái, a sokszor naponta egymásnak ellentmondó hírek is közrejátszottak. A maastrichti kritériumok teljesítése, az államháztartás finanszírozhatósága, a közterhek csökkentése csakis akkor biztosítható egyidejűleg, ha érdemi előrelépést sikerül elérni a foglalkoztatás szintjének növelésében. Láthattuk, hogy megfelelő koncepció és programok nélkül önmagában a növekedés nem növeli a foglalkoztatottságot. A csak az olcsó munkaerőre és a befektetőknek adott kedvezményekre építő külföldi tőke is előbb-utóbb elhagyja az országot. A foglalkoztatásban napjainkban zajló szerkezetátalakulás mellett sem mehetünk el, sőt az életminőség javítása érdekében magunknak is tenni kell érte. Magyarországi munkavállalók nem akarnak a fejlettebb országok vállalkozásainak bérmunkásai lenni. Ösztönözni kell a nagyobb hozzáadott értéket termelő, a kvalifikált munkát igénylő tevékenységek térhódí-

tását. Az ország jövője szempontjából kulcsfontosságú, hogy ki tudjuk használni az európai uniós pályázati lehetőségeket, és azok segítsék elő a gazdaságpolitikai célok teljesülését hosszabb távon is.

Hibás az a gazdaságpolitikai irányzat, amely a kizárólag exportorientált növekedésben látja a hosszú távú megoldást. Tény, hogy a fejlett gazdaságok intenzív növekedési szakaszai mind exportvezéreltek voltak. Ez azonban nem jelentheti a belső piac teljes háttérbe szorítását. A magyar gazdaság 1997–2001-es növekedési periódusában a gazdaság sérülékenységet éppen az adta, hogy a növekedés kizárólag az exportra épült. Az exportra termelők viszonylag szűk köre mellett azonban a magyar gazdaságot többségében azok a vállalkozások alkotják, amelyek nem képesek exportra termelni, vagy olyan szolgáltatásokat nyújtanak, amelyeket zömmel a hazai lakosság vesz igénybe. Ezek a vállalkozások a fizetőképes hazai piac hiányában meggyengültek, amihez az is hozzájárult, hogy a nagy külföldi befektetőkhez az eltelt évek során nem kapcsolódtak tömegesen beszállítóként a kis és közepes hazai cégek. A külső piacok dekonjunktúrája tartósabbnak bizonyult, mint azt sokan várták. Az ennek következtében is visszaszoruló exportorientált nagyvállalkozások szintén csak korlátozott hazai fizetőképes keresletet találtak, és a magyar gazdaság növekedésében betöltött szerepüket sem tudta átvenni a hazai piacra orientálódott vállalkozási kör. Meggyőződésem, hogy az exportorientált növekedés csak megfelelően erős belső piaci háttérrel lehet tartós. A belső piac által kiegészített exportvezérelt gazdaságpolitika egyben annak is kulcsa, hogy sikerüljön a foglalkoztatási rátát kímoldítani a mai, rendkívül alacsony holtpontról. A csak exportra alapozott növekedés önmaga nem képes érdemben növelni a foglalkoztatást.

A gazdasági növekedésnek és az egyensúlynak a kulcsa egyaránt a foglalkoztatás növelése. A munkavállalóknak is a legegyszerűbb érdekük, hogy legyen munkájuk, és a keresetükből tisztes megélhetést tudjanak biztosítani maguknak és családjuknak, mint azt az Európai Szociális Charta 4. cikkelye is tartalmazza.

Kovács Árpád,

az Állami Számvevőszék elnöke

A magyar gazdaság 2001-től kezdődően fokozatosan letért az addig jellemzően gyors, de alapvetően egyensúlyi fejlődési pályájáról. A GDP növekedése 2000 óta – negyedéves alapon – 6,5 százalékról 2,5 százalékra mérséklődött, a csatlakozásra váró országok közötti vezető pozícióból a sor hátsó harmadába csúsztunk vissza. Kérem, a továbbiakban is bocsássanak meg, hogy némileg túllépve az ÁSZ elnökétől elvárható, a „gazdaságpolitikai” véleményformálástól magát távol tartó magatartáson, most – az ÁSZ Fejlesztési és Módszertani Intézetében dolgozó kollégáim elemzéseit magamévá téve – többre vállalkozom. Úgy gondolom, hogy a veszélyekre való figyelemfelhívás legalább olyan felelősség és igény, mint a távolságtartás, s ezért ez is hozzátartozik a tárgyyszerűséghez.

A növekedés lassulásával nagyjából párhuzamosan a gazdaság egyensúlyi, versenyképességi mutatói is romlottak. Ma ott tartunk, hogy a 2002. évi negatív rekord – 9,2 százalékos – költségvetési hiány mellett részben a külső dekonjunktúra, részben a belső fogyasztás növekvő kereslete miatt a külkereskedelmi mérleg egyenlege is romlik, a külső adósság nő, ugyanakkor a lakosság nettó megtakarításai az utolsó adatok szerint negatívvá váltak. A jövedelemtulajdonosok (államháztartás, lakosság, vállalkozói szektor, külföld) pozíciója alaposan megváltozott, az üzleti szféra és az államháztartás hitel-igényét újra külföldi források finanszírozzák, miközben a lakosság a jövedelmét alapve-

tően fogyasztásra és ingatlanbefektetésre fordítja, azaz nem vesz részt megtakarításai révén az államháztartás hiányának, illetve az üzleti szféra hiteligényének finanszírozásában. Nagyrészt a keresleti tényezők és a fiskális és monetáris politika inkonzisztenciája¹ hatására az infláció csökkenése is megtorpant (megfordult?).

A kedvezőtlen irányú változások egyes elemei – az export lassulása, a gazdasági növekedés fékeződése – inkább a külső gazdasági környezet változásával, világgazdasági tendenciákkal magyarázhatók, míg más változások – az államháztartási deficit növekedése, a lakossági megtakarítások drasztikus csökkenése, az infláció „beragadása” – azonban főképp a gazdaságpolitika inkonzisztenciájával, a kihívásokra adott „irracionalis” válaszaival függenek össze.

Itt kell az igazság kedvéért megjegyezni, hogy a politikai döntéshozóknak nemcsak a pusztán gazdasági racionalitás – netán adott közgazdaságtani iskolák – alapján kell a gazdaságpolitikát alakítaniuk, hanem számos társadalmi igényt is szem előtt kell tartaniuk, nem beszélve az ezekhez tapadó politikai megfontolásokról. Így például az elmúlt évtizedekben felhalmozódott, jól meghatározható lakossági rétegeket, illetve foglalkozási csoportokat érintő méltánytalan jövedelemkülönbségek kezelését már nem lehetett tovább halasztani, a kérdés csak a mérték és az ütemezés volt. Az is egyértelmű, hogy a jóléti társadalom irányába tett minden olyan lépésnek, amely nem áll arányban a gazdaság adott teljesítményével, negatív következménye van a reálgazdasági folyamatokra, a belső és külső egyensúlyra, azaz előbb-utóbb újabb kiigazítást, megszorítást tesz szükségessé. A döntés tehát igen nehéz.

A gazdaságpolitika előtt álló rövid távú feladatok tehát behatárolhatók: helyre kell állítani a megromlott külső-belső egyensúlyt, vissza kell szerezni a gazdaság korábbi versenyképességi pozícióit, a fiskális és monetáris politika összehangolt akcióival vissza kell téríteni az inflációt az eredetileg megcélzott csökkenő trendhez, és biztosítani kell a nemzeti valuta stabilitását. A jövedelempolitika területén is sok és bonyolult a tennivaló: úgy kell növelni a kereseteket (béreket), hogy az eddigi eredmények ne morzsolódjának le, ugyanakkor az összes elkölthető lakossági jövedelem reálnövekedése maradjon el a GDP növekedésétől. Mindezek a kiigazítások középtávon is szükségesek: az EMU-tagsághoz – többek között – az infláció, államháztartási deficit, államadósság és kamatpolitika területén kell a korábban megkezdett és az utóbbi két évben elhagyott trendekhez visszatérnünk.

A belső egyensúly helyreállítása alapvetően a jövedelempolitika szigorítása és az államháztartás deficitjének csökkentése révén valósulhat meg. Mint ismeretes, a jövedelempolitika az elmúlt 3 évben – elszakadva a GDP egyre lassuló, összesen legfeljebb 10 százalékos növekedésétől – a nettó reálkeresetek több mint 30 százalékos emelkedését produkálta, amiben a döntő szerepet a költségvetési szférában végrehajtott bércorrekciók játszották.² (2003-ban még erőteljes áthúzó hatás érvényesült, s ez a kormányzat ez évi fékező erőfeszítéseit részben hatástalanította.) A gazdaságpolitika 2004-re komoly visszafogással számol, a nettó reálkeresetek növekedése legfeljebb a GDP-növekedés felét érheti el. Ehhez a törekvéshez – úgy tűnik – a kormányzat megszerezte a társadalmi partnerek támogatását is. A lakossági jövedelmek, s így a kereslet visszafogása tehát több okból is reális és indokolt cél, azonban nagy a kockázata annak, hogy a korábbi bérintézkedések által kiváltott feszültségek, továbbá az „uniós felzárkózással” kapcsolatos illúziók kikényszerítik a magasabb béreket. Itt tehát van egy nem elhanyagolható

¹ Az anticiklikus (keresletélénkítő, azaz laza) fiskális politika mellett az MNB az inflációs cél közelítése érdekében szigorú monetáris politikát folytatott. Ez szerencsétlen kombinációnak bizonyult.

² Úgy tűnik, hogy ebben az esetben egy fordított Balassa–Samuelson-hatás működött, miszerint az államilag finanszírozott szektorban végrehajtott béremelések húzták magukkal a piaci szektor béreit.

kockázat, egyrészt az államháztartási deficit, másrészt a lakossági kereslet, továbbá áttételesen az infláció és a külső egyensúly tekintetében is.

Az államháztartás tervezett deficitjével kapcsolatban is számos aggályom van. Az Állami Számvevőszéknek nem tiszte a gazdaságpolitika irányát, céljait, prioritásait minősíteni, a költségvetési javaslat véleményezésekor alapvetően a belső konzisztencia, a megalapozottság vizsgálatára, illetve az ezek hiányából adódó kockázatok bemutatására szorítkozik. A benyújtott javaslatot az ÁSZ az Országgyűlésnek részletesen véleményezte, ezért itt csak a gazdaságpolitikai szempontból érdekes elemeket emelném ki.

A magyar államháztartás nemzetközi összehasonlításban az európai középmezőnyben helyezkedik el, mind a centralizációs hányad (44,4 százalék), mind az újraelosztás (48,2 százalék) tekintetében. Ugyanakkor a 2002-es kiugró deficit, a kisebb, hatékony állam koncepciója és az általános nemzetközi tendenciák a központosítás és újraelosztás mérséklését indokolják. A mostani költségvetési tervezetben megvalósul ilyen törekvés is, miszerint egyszeri drasztikus lépéssel az állam működtetésének költségeit a „helyükre tesszük”. Az amúgy támogatható törekvés elismerése mellett azonban azt a kockázatot látom, amit az idei költségvetés kapcsán az ÁSZ Véleményben is exponáltunk, nevezetesen hogy évek óta rendre elmaradt az állami intézményrendszer alapos átvilágítása, a feladatok és költségek felmérése, összehangolása. Ilyen körülmények között csak reménykedhetünk, hogy jó helyen „vágunk”. (Az általános, nagyrészt differenciálatlan létszámleépítés kísértetiesen emlékeztet a jól ismert, de be nem vált fűnyíróelvre.) A rendszerváltás után – a meglévő intézményrendszer mellett – különböző állami intézmények jöttek létre, adott esetben ideiglenes vagy változó feladattal, továbbá az EU-csatlakozással összefüggésben is számos hivatal, intézmény keletkezett, illetve további intézmények kiépítése áll előttünk. Nagy kockázatot jelent, hogy nincs tökéletes áttekin-tésünk a teljes rendszer működéséről, feladatairól és a működés költségeiről.

A másik kockázat, amit az ÁSZ véleménye szintén megfogalmaz: ez a költségvetés sem tartalmaz megoldást a növekvő számú forráshiányos önkormányzat problémájára. A növekvő feladatok és a szűkös finanszírozás ellentmondása, miután az önkormányzati alrendszer az egész rendszert működtető államháztartásnak is része, feltehetően majd a tervezett deficitet növeli. Ez annak ellenére így van, hogy a költségvetési vita során az önkormányzatok finanszírozási gondjait enyhítő javaslatokat fogadott be a parlament, de egy füst alatt felemelte a deficitet is.

Összességében az államháztartás tervezett egyenlegét nem tartom megvalósíthatatlannak, de a fenti kockázatok rámutatnak, hogy ez csak nagyon fegyelmezett, átgondolt és a monetáris politikával folyamatosan egyeztető szigorú fiskális politikával hajtható végre. Nem járható az az út, hogy az állami túlköltekezés miatti inflációs nyomást utólag a monetáris politika beavatkozásaival próbáljuk kezelni. (Jelenleg nem ítéltető meg pontosan, hogy milyen hatása lesz a rövid távú kiigazításként aposztrofált november végi jegybanki kamatemelésnek. Mindenesetre jogosnak tűnik a kérdés, hogy vajon pótolhatja-e egy egyoldalú, rajtaütésszerű monetáris beavatkozás a folyamatos fiskális szigor, határozott dezinfláció és javuló versenyképesség hiányát?)

A gazdasági növekedés szándékolt fokozatos felgyorsításához a nemzetközi környezet (exportpiacok, külföldi befektetések) kedvező alakulása mellett elsősorban a hazai befektetések növelésének előmozdítására volna szükség. Erre némi alapot ad a vállalati beruházások utóbbi időben tapasztalható élénkülése, és az, hogy jelentősen nő a vállalkozói profitok újrabefektetéséből származó finanszírozás. Mindez azonban egyelőre kevés az adósságnövekedés megállításához, a lakossági megtakarítások hiányában a felhalmozás finanszírozása (a vállalkozások hiteligénye) csak külföldi forrásból várható. Ezen a helyzeten enyhíthetne, ha ismét fellendülne a külföldi befektetői tőke beáramlása. Ehhez azonban kedvező feltételeket kell teremteni. Valószínűleg illúzió a kilencvenes

évekre jellemző tőkebeáramlásra számítani, évek óta jelentős a profitrepatriálás, látványosan nő a magyar vállalatok külföldi tőkebefektetése. Ma már „telített” a térség, sok a versenytárs, és a verseny eredménye nem elsősorban az alacsony béreken, hanem a kiszámíthatóságon, stabilitáson, a megfelelő infrastruktúrán, a munkaerő minőségén és még számos tényezőkön múlik.

A kormány a 2004. évi költségvetési javaslatot az EU-Bizottsággal egyeztetett, 2006-ig szóló középtávú gazdaságpolitikai programjára (Preaccession Economic Program – PEP) építette, ez tartalmazza a csatlakozás utáni időszak makrogazdasági kereteit. E szerint 2006-ra a gazdasági növekedés fokozatosan 4,5-5 százalékra gyorsul, az államháztartás hiánya 2,5 százalékra csökken. A folyó fizetési mérleg hiánya nagyjából 4-5 milliárd euró körül alakul, ami a GDP mintegy 5 százalékának felel meg. A program szerint az infláció 3 százalék körülire csökken. A középtávú programot a mértékadó kutatóintézetek,³ elemzők nem vitatják, s mivel azt a Bizottság is befogadta, az reálisnak tekinthető. Ugyanakkor számos jel mutat arra, hogy a végrehajtás nem lesz egyszerű. A 2003–2004-re vonatkozó prognózisokat a különböző hazai gazdaságkutató intézetek – ha nem tartják is irreálisnak – a PM számainál valamivel kedvezőtlenebbnek ítélik.

A 2003-as növekedést a PM 3-3,5 százalékra teszi, míg az elemzők határozottan 3 százaléknál kisebb dinamikát valószínűsítene, a GDP-arányos államháztartási hiány esetében pedig a PM 4,9 százalékkal szemben 2003 októberében az intézetek 5,3-5,4 százalékot publikáltak. Ezek az eltérések természetesen nem kérdőjelezzik meg a program realitását, de felhívják a figyelmet a kivitelezés nehézségeire.

A szaksajtó gyakran emlegeti a 2008-as EMU csatlakozási dátum realitását. A csatlakozás előfeltétele az alábbi, ún. maastrichti kritériumok teljesítése.

– Az államháztartás hiánya (ESA95 metodika⁴ szerint) nem haladhatja meg a GDP 3 százalékát.

– A fenntartható, átlagos infláció a vizsgálat előtti 12 hónapban nem haladhatja meg több mint 1,5 százalékkal a három eminens tagország inflációját.

– A csatlakozó országnak legalább két évig a belépés előtt részt kell vennie az ERM II árfolyamrendszerben.⁵

– Az államadósság GDP-hez viszonyított aránya nem haladhatja meg a 60 százalékot.

– A vizsgálatot megelőző egy évben a hosszú távú kamatláb nem haladhatja meg 2 százaléknál jobban az inflációnál említett három ország kamatrátáját.

A PEP szerint a 2008-as csatlakozás reális, sőt az államháztartásra vonatkozó feltételt már most „tudjuk”, és az árfolyamrendszerünk is már most teljesen megfelel az ERM II előírásainak.⁶ A program szerint az infláció 2006-ra 3 százalék lesz, ami gyakorlatilag eleget tesz a feltételnek, és az államháztartási deficit is 3 százalék alá mérséklődik. Az inflációs kritérium teljesülése esetén feltehetően (addigra) a kamatszintekkel sem lenne gond. Mindebből tehát az következne, hogy 2006-ra – legalábbis ami a belső feltételeket illeti – készen állunk az euró bevezetésére.

A nemzetközi környezet – ha az előrejelzések nem is utalnak látványos konjunktúrára – mintha a mélypontról való elmozdulás jeleit mutatná. Az OECD-térségben 2004-

³ Kopint-Datorg Rt., GKI Rt.

⁴ Az EU statisztikai hivatala által alkalmazott metodika.

⁵ Ebben pillanatnyilag egyedül Dánia vesz részt.

⁶ Az ERM II. árfolyamrendszer főbb jellemzői:

- közös döntéshozatali eljárás,
- stabil, az euróhoz rögzített centrális paritás,
- az árfolyam-ingadozási sáv +/- 15 százalék,
- a sávszéleken jegybanki intervenció.

A paraméterek (sáv szélesség, centrális paritás) közös megegyezéssel módosíthatók.

ben már mintegy 3 százalékos növekedés várható, és az EU 15 országa is, s ezen belül főleg a számunkra fontos Németország a 2003-as szerény teljesítmény (stagnálás) után már határozott növekedést mutat (0-ról 1,5 százalékra). Ez számunkra némi biztonságot ad. Ugyanakkor a gazdasági recessziót nem csak a csatlakozni kívánó országok költségvetései sínylették meg, de a vezető országok (Németország, Franciaország, Olaszország) sem bírták a „stabilitási és növekedési paktum” által előírt 3 százalékos államháztartáshiány-küszöböt betartani. Németországban az idei várható mintegy 4 százalékos hiány után újabb 4 százalékos valószínűsítetnek az elemzők. Lehet, hogy a maastrichti kritériumokat 2006-ig kikezdi a térség új problémái? Mindenesetre a csatlakozás külső feltételei nem tűnnek riasztónak.

Miért hát akkor az aggodalom?

Ha az aggodalom nem is, de némi egészséges szkepszis valószínűleg indokolt lehet. A PEP megfogalmazza azokat a feltételeket, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy megvalósuljanak a minőségi kritériumok. A gazdaság jelenlegi történései (a dezinfláció fêkezôdése, a versenyképesség romlása, az egyensúlyi problémák, az államháztartás feszültségei, a befektetések lassulása, a valutastabilitás gondja) arra intenek, hogy ellenállva a rövid távú nyomások kísértésének, a 2004-ig, illetve 2008-ig hátralévő rövid időben hosszabb távra tekintô, határozott, a részpolitikák tekintetében is összehangolt gazdaságpolitikát folytassunk.

Kuncze Gábor,

az SZDSZ elnöke

A magyar gazdaság teljesítménye a 2000. évi csúcsponthoz képest romlott az elmúlt években. Az idei év egészére várható 3 százalék körüli gazdasági növekedés nemzetközi összehasonlításban kedvezô ugyan, az 1990-es évek második felére jellemző 4-5 százalékos ütemhez képest azonban mérsékeltnek mondható. Noha a lassulás a világgazdasági dekonjunkció időszakában természetes jelenség, mégis kedvezôtlen, hogy a hazai növekedés szerkezete is jelentôsen romlott. Jóllehet idén már mutatkoznak a javulás első jelei, a GDP bôvülését továbbra is elsôsorban a lakossági fogyasztás húzza, miközben a beruházások hozzájárulása alacsony szintre csökkent, valamint a nettó export negatívba fordult. A Magyarországhoz hasonló kis, nyitott gazdaságok számára egészségtelen növekedési szerkezet mellett törvényszerűen következett be az egyensúly romlása. Miközben a 2002-es évhez képest végrehajtott fiskális keresletstímítés ellenére az államháztartás hiánya még mindig rendkívül magas, a folyó fizetési mérleg növekvô hiánya és a lakossági megtakarítások csökkenése hosszabb távon fenntarthatatlanná teszik a jelenlegi növekedési pályát.

A gazdaság komoly szerkezeti és egyensúlyi problémákkal terhelt állapota alapvetôen annak köszönhető, hogy a magyar gazdaság 2001–2002-ben letért az elôző évtized második felét jellemző (és akkor sikeresnek bizonyuló) export- és beruházásvezérelt – egyszerre dinamikus és egyensúlyörzô – növekedési pályáról. Ennek oka részben a külgazdasági körülmények megváltozásában keresendô. A világgazdasági dekonjunkció időszakában az exportvezérelt növekedés feltételei lényegesen romlottak az elôző évtized második feléhez képest, amikor a gyorsan bôvülô nyugat-európai gazdaságok jelentôs többletkeresletet generáltak a magyar export iránt. Az általában lanya nyugat-európai növekedés mellett Magyarországot különösen kedvezôtlenül érintette fô exportpiaca, a német gazdaság stagnálása, illetve recessziója. Ugyancsak a világgazdasági dekonjunkciójával áll összefüggésben a globális mûködôtöke-beáramlás elmúlt két évben

bekövetkezett erőteljes visszaesése, ami a közép-kelet-európai régiót, így Magyarországot sem hagyta érintetlenül. Az 1990-es években végrehajtott sikeres szerkezetátalakulás és az exportkapacitások bővülése hazánkban nem kis részben a külföldi működő tőke beáramlásának volt köszönhető, ezért a beáramlás mérséklődése csökkentette a versenyképességet javító és az exportpotenciált bővítő beruházások forrásait.

A külső feltételek romlása mellett azonban hibás gazdaságpolitikai válaszok is közrejátszottak a jelenlegi problémák kialakulásában. Az előző évek gazdaságpolitikája a külső kereslet visszaesését – az anticiklikusnak szánt gazdaságpolitikai fordulattal – a belső kereslet élénkítésével próbálta ellensúlyozni. Ezzel is összefüggésben a lakossági reáljövedelmek az elmúlt években két számjegyű ütemben bővültek, ami a fogyasztás esetében tavaly is közel 10 százalékkal növekedett, és idén is várhatóan a GDP dinamikáját többszörösen meghaladó ütemben bővül. A fogyasztás gyors ütemű növekedésének egyenes következménye a külső egyensúly romlása, hiszen a megnövekedett lakossági vásárlóerő jelentős része a fogyasztási importban csapódik le. Bebizonyosodott tehát, hogy egy kisméretű, közepesen fejlett és magas fokon nyitott gazdaságban a belső fogyasztás élénkítése nem elegendő ahhoz, hogy a külső kereslet visszaesését érdemben ellensúlyozza, ahhoz azonban igen, hogy az import felpörgetésével az exportnövekedés ütemének mérséklődése mellett hosszabb távon felborítsa a külső egyensúlyt. Ezzel párhuzamosan a fiskális politika 2001-ben kezdődő fellazulása – nem függetlenül a tavalyi választásoktól – erőteljes állami túlköltekezéshez vezetett, aminek eredményeként az államháztartás hiánya 2002-ben megközelítette a GDP 10 százalékát.

A túlzott ütemű, mind az inflációt, mind a termelékenységet javulását messze meghaladó nominális bérnövekedés kedvezőtlenül hatott a magyar gazdaság külső versenyképességére. Különösen erősen érvényesült a bérnövekedés versenyképességet rontó hatása a munkaintenzív, alacsony bérszínvonalú ágazatokban, ahol a minimálbér két éven belüli megkétszerezése a bérköltségek drasztikus emelkedését eredményezte. Ezzel egy időben a forintnak a 2001. májusi sávszélesítést követő hirtelen felértékelődése – miközben az importot olcsóbbá tette – az exportorientált vállalkozások számára számottevő árbevétel-kiesést jelentett. 2001–2002-ben a magyar gazdaság versenyképessége mind az árfolyam-, mind a beralapú versenyképességi mutatók alapján romlott, és mivel a nyugat-európai felvevőpiacok egyébként is szűkültek, a hazai exportágazat teljesítményének visszaesése törvényszerű volt.

A gazdaságpolitika előtt álló fő feladat jelenleg az, hogy az elmúlt évek kikiklása után a magyar gazdaság visszatérjen az export- és beruházásvezérelt növekedési pályára. Az 1990-es évek második felében gyűjtött tapasztalatok bizonyítják, hogy Magyarország számára az export növelése teszi lehetővé a dinamikus, hosszú távon is fenntartható növekedést, és ezzel az ország felzárkózását a fejlett nyugat-európai gazdaságokhoz. Ennek elősegítése érdekében a gazdaságpolitikának a következő években az elmúlt években felhalmozódott problémák orvoslására kell törekednie, kiemelve a versenyképesség erősítését, a befektetések ösztönzését és az egyensúly javítását.

A versenyképesség javítása érdekében elsősorban stabilitásra, kiszámíthatóságra és áttekinthetőségre kell törekedni a gazdaságpolitikában, hiszen a gazdaság instabilitása, a gazdaságpolitika kiszámíthatatlansága és a döntések áttekinthetetlensége nehezíti a vállalkozások gazdálkodását, és ezért jelentős versenyhátrányt jelent. A gazdaságpolitika fő iránya ezen felül a gazdálkodás feltételeinek javítása, a vállalkozók adó-, járulék- és adminisztratív terheinek csökkentése kell hogy legyen. Ennek érdekében – a mindenkori költségvetés terhbíró képességét figyelembe véve – fokozatos tehercsökkenést kell végrehajtani, különösen az élönmunkára rakódó közterhek esetében. Ezzel összefügg, hogy az elmúlt évek túlzott bérkiáramlása után visszafogott jövedelempolitikára kell törekedni. 2001 óta évente rendre 10 százalék fölötti ütemben nőttek az átlagos nettó

reálkeresetek, ennek ellensúlyozására a következő években csak mérsékelt növekedésre kell lehetőséget adni. Ugyancsak a versenyképesség javítását szolgálja az infrastruktúra – elsősorban a közlekedési infrastruktúra – fejlesztése, ezért az útépitések a következő években is prioritást kell hogy élvezzenek.

A versenyképesség javítása már önmagában is ösztönzőleg hat a beruházásokra, e mellett azonban további ösztönzőkre is szükség van ahhoz, hogy lendületet kapjanak a versenyképes, exportorientált beruházások. Ennek érdekében folytatni, s szükség esetén bővíteni kell a már beindított kormányzati programokat. Be kell vezetni az egyablakos ügyintéztést, amelynek hiánya jelenleg Magyarországot hátrányos helyzetbe hozza a külföldi nagyberuházásokért folyó regionális versenyben. A működőtőke-beáramlás újbóli felgyorsítására van szükség, mert Magyarország a fejlett gazdaságokhoz való felzárkózás során még sokáig rá lesz utalva a külföldi tőkére. A privatizáció folytatása nemcsak azért szükséges, hogy az állam kivonuljon azokról a területekről, ahol a magántulajdon sikeresebben működhet, hanem azért is, mert ennek hatására újabb külföldi működő tőke érkezik az országba.

Mára egyértelmű, hogy az elmúlt évek fogyasztásra alapozó növekedése már középtávon sem fenntartható, és az aggasztóan romló egyensúly javítása szükséges. Ehhez mindenekelőtt az államháztartási hiány csökkentését – és tegyük hozzá: az állami újraelosztás mérséklését – kell megvalósítani. Ez rendkívül körültekintő tervezést igényel, hiszen a hiány és az újraelosztás egyidejű csökkentése bevételekről való lemondást és a kiadásoknak a bevételeknél nagyobb mértékű visszafogását jelenti. Az államnak elsősorban azokról a bevételekről kell lemondania, amelyek túlzott terhet raknak a magán-szférára, míg a kiadások visszafogásánál mindenekelőtt az állami szektor takarékoságára kell törekedni. Ez nem mond ellent annak, hogy előre meghatározott prioritások mentén a költségvetés egyes kritikus területeknek (például infrastruktúra-fejlesztés) többletforrásokat biztosítson.

A felsorolt feladatok között nehéz rangsort felállítani, de véleményem szerint nem is szükséges, hiszen együttes megvalósításuk szükséges ahhoz, hogy a magyar gazdaság visszaálljon az export- és beruházásvezérelt növekedési pályára. Ezt a gazdaságpolitika erőfeszítései mellett az is elősegítheti, hogy a jelek szerint Nyugat-Európa túljutott a dekonjunkció mélypontján, és az Európai Unió gazdasága – amelynek május 1-jétől Magyarország is részévé válik – 2004-ben immár várhatóan a magyar gazdaság számára is érzékelhető ütemben bővül. Kedvező külgazdasági feltételek és megfelelő gazdaságpolitika mellett elérhető, hogy a magyar gazdaság gyorsulása és az egyensúly javulása egy időben valósuljon meg, és az euró 2008-as bevezetéséhez szükséges szigorú konvergenciakritériumok teljesítése a lehető legkisebb reálgazdasági áldozattal járjon.

Laky Teréz,
Munkaügyi Kutató

LÉPÉSKÉNYSZERBEN

A *Külgazdaság* kérdései ugyan alapvetően a monetáris egyensúly helyreállítására vonatkozó véleményeket vártak, különösen az adott szűk mozgásterben tehető lépések lehetőségeiről, de a kérdéskört talán indokolt tágítani a foglalkoztatáspolitikára felé is. A foglalkoztatási egyensúlyhiány (a keresők és a nem keresők kívánt arányának eltérése) eddigi jobbára nemzeti érdeklődésre számot tartó problémának számított, miközben a pénzügyi egyensúlyé mindig nemzetközi érdeklődésre tartott számot. A gazdaság telje-

sítménye és a foglalkoztatottak aránya közötti kapcsolat nyilvánvaló szorossága azonban az EU első számú prioritásai közé emelte a foglalkoztatottak számának növelését. A mozgástér – látszólag – itt is szűk. Hozzászólásomban a mozgástér szélesítésének szükséges és lehetséges – sőt immár elodázhatatlan – tennivalóit próbálom felvázolni.

Mint Magyarországon is eléggé közismert, az EU tagállamai 1997-ben közös célként elfogadták, majd évről évre pontosították és finomították, hogy 2010-re az EU 15–64 éves népessége 70, a nők 60, az idősebbek (az 55–64 évesek) legalább 50 százaléknak legyen kereső foglalkozása. Az elhatározást a legnemesebb elvek és a gazdasági kényszerek egyaránt formálták. (A társadalmak leghatékonyabb tőkéjének tekintett emberi erőforrástól – ami megengedhetetlen, hogy kárba vesszen – a társadalmi közös fogyasztási rendszerek – különösen a nyugdíj- és egészségbiztosítás – fenntartásáig; a nagy versenytárs az Amerikai Egyesült Államok foglalkoztatási szintjének eléréseig stb.)

Azóta – a közösen elfogadott Foglalkoztatási Irányvonalak szellemében készül, évenként meghatározott Nemzeti Foglalkoztatási Akciótervek eredményeként – valóban sikerült a foglalkoztatottak számát növelni. Országoként ugyan különböző mértékben, de még 2002-ben, a recesszió eddig legnehezebb évében, az EU legtöbb országában, ha csak néhány tizedszázalékkal is, de nőtt a foglalkoztatottak száma. Előrebocsátjuk: jellemzően nem a szóban forgó gazdaságok szerencsésebb körülményei miatt.

Magyarország évek óta a sereghajtók között van mind az EU tagországai, mind a csatlakozó országok között. A felnőtt népesség alig több mint felének van kereső foglalkozása a szervezett (bejelentett, adózó) gazdaságban, ennek megfelelően magas a családok és/vagy a társadalom által eltartottak aránya, az évről évre veszendőbe menő, sem a maguk, sem az ország számára nem hasznosuló emberi tőke.

A hasznosulás, a munkavégzés növekvő lehetőségeit a közvélekedés általában a gazdaság fellendülésétől várja, esetünkben ehhez társul a munkahelyek sokaságát teremtő külföldi tőke újbóli, nagy tömegű beáramlása, s a részben ettől is függő belföldi élénkítés. Mindez kétségkívül önmagában is sokat segítene.

Az európai országok gazdasági helyzetével foglalkozó (részben amerikai) szakértők azonban már régtől intenek: a jobb konjunkturális viszonyokat is csak akkor lehet kihasználni, ha az európai országok képesek lesznek jobban alkalmazkodni a gazdaság megváltozott igényeihez.

Az intés sokszorosan érvényes Magyarországra. Miközben alaposan megváltozott a gazdaság szerkezete, lényegében elmaradt az alkalmazkodás az új helyzethez. A sokféle tennivaló közül itt csak kettőt említek: a foglalkoztatást körülvevő, munkajogi szabályrendszert és a foglalkoztatást terhelő adók és járulékok mértékét. Ma mindkettő erőteljesen visszafogja a foglalkoztatás növekedését.

A gazdaság régtől tartó, folyamatos modernizálódásának foglalkoztatási következményeire csupán néhány közismert ténnyel emlékeztetek.

– A *gazdasági szektorok* feltartóztathatatlan arányváltozása. A mezőgazdaság, amely a 20. század elején még a keresők 60 százalékát foglalkoztatta, a 21. század kezdetére alig több mint 6 százalékra tart igényt, és várhatóan tovább zsugorodik. Az ipar munkaerőigénye még 30 százalék feletti, több mint a rengeteg tőkét-tudást alkalmazó, egykor az ipari fejlődést vezető országokban. A keresők többsége – egyelőre mintegy 60 százaléka – már a szolgáltatások sokféle ágában dolgozik, a termelőszektoroktól sokban eltérő munkakörülmények között (például munkaidő-beosztással).

– Megváltozott a *gazdasági szervezetek mérete*. Magyarországon a gazdálkodó szervezetek több mint 96 százaléka 10 főnél kisebb, ún. mikroszervezet; az ide tartozó egységek több mint felében a tulajdonos egyedül dolgozik, s a statisztikákban 10 fő foglalkoztatottig számba vettek zöme is legfeljebb 2-3 fő.

– A *háztartások* – kifejezetten rövid idejű, alkalmanként néhány órá – az alkalmi, kiegészítő jellegű igényekkel beléptek a foglalkoztatók közé, bár az ilyen „foglalkoztatás” jellemzően a szervezett munkaerőpiactól függetlenül zajlik.

A foglalkoztatás szabályrendszere – elsősorban a keresők most már 86 százalékát kitevő, mások alkalmazásában állók esetében – nem alkalmazkodott az idők során megváltozott igényekhez. A szabályok (az alkalmazás módjáról, tartalmáról, a munkaidő-beosztástól az elbocsátásokig) a valahai tömegtermelő nagyipar viszonyaira szabottak, és csak kevésbé változtak. A szabályok merevsége akadályozza a rövid időre (például hetenként néhány órára) történő alkalmazásokat, holott a kis szervezetek tömegének, s a háztartásoknak legfeljebb erre lenne igénye. Betarthatatlan szabályokkal terheli a foglalkoztatást (például az iskolaszövetkezeten keresztül alkalmi munkákat végző diákok számára előírja a szabadság kiadását), nincs könnyített feltétele a pályakezdő fiatalok gyakornoki foglalkoztatásának, a nők, az idősebbek részmunkaidős alkalmazásának stb.

Kétségtelen, hogy a szabályok oldása, egyszerűsítése több okból is nehéz. A szakszervezetek a szerzett jogok csorbítását igyekeznek megakadályozni. A munkára váró százezrek szemében az áhított, „igazi” munkahely az állandó, rendszeres, napi 8 órás munkaidős, a munkaviszony minden elemét törvényekkel, szabályokkal körülbástyázott „állás”. A dolgozókat védő vívmányok természetesen fontosak, de legalább ennyire fontos, hogy ne gátolják meg a munkára várók alkalmazását. (Csupán egy példa: Spanyolországban, ahol a munkáltatóknak 48 hónap végkielégítést kellett fizetniük az elbocsátott dolgozóknak, 1997-ig az EU-tagországok között a legalacsonyabb, a népesség felét sem elérő volt a foglalkoztatás és a legmagasabb – 18-19 százalékos – a munkanélküliség. A megmerevedett munkaerőpiac akkor kezdett oldódni, amikor a végkielégítést – a még mindig szokatlanul magas – 28 hónapra szállították le. A szabályok enyhítésének hatására a foglalkoztatottak aránya meghaladta az 58 százalékot, a munkanélkülieké lecsökkent 11,3 százalékra.) A nehéz alkalmazkodás Európa-szerte megkezdődött, keservesen, sztrájkok közepette. Magyarországon is született egy-két, a munkaerőpiacra belépést segítő intézkedés, de a foglalkoztatási szabályok merevségének oldásában még alig történt változás.

Az Európa-szerte többnyire merev szabályozást a bírálók eurószklerózisnak nevezik, amely a ma dolgozók érdekeit védve valójában akadályozza a gazdaság rugalmas alkalmazkodó- és versenyképes működését, azaz jövőjét.

Más oldalról, de hasonló hatású az államoknak a foglalkoztatást megdrágító adópolitikája, beleértve az adóként működő járulékokat. Európa legtöbb országában magasak és évtizedek óta megállíthatatlanul nőnek a munkát terhelő adók és járulékok. Ebben Magyarország sem kivétel – sőt, valószínűleg élenjáró. A szakértők szerint a magyar adórendszer egészében EU-konform. Hozzátehetjük: kivéve a munkát terhelő adókat és járulékokat, amelyekről számos elemző mutatta ki, hogy a legmagasabbak mind az OECD, mind az EU országaihoz viszonyítva. (Egy, a Világbank munkatársai által készített elemzés szerint a munkáltatók és a munkavállalók együttesen minden 100 forintból 83 forintot fizetnek be a költségvetésnek, a legtöbbet a számításba vett 26 ország közül. Mögöttünk, a második és harmadik helyen Szlovákia és Lengyelország áll. Az USA-ban a magyar adómérték felét fizették. A legkevésbé Ausztrália és Svájc adóztatja a munkajövedelmeket.)

A munka magas adóterheinek következménye közismert. A foglalkoztatás nem növekszik. A szervezett gazdaságban az alkalmazás helyett munkáltatók-munkavállalók keresik az „olcsóbb”, a tevékenységeket elsősorban vállalkozásként végezhető formákat. A tevékenységeket végzők egy része egyszerűen kivonul a szervezett gazdaságból; nem kívánja magát sehol sem regisztráltatni, nem kér szociális védelmet, nyugdíj- és egészségbiztosítást. Az adózás nézőpontjából „fekete” foglalkoztatás kulcskérdése maga az adóteher.

Magyarországon csökkentek ugyan a vállalkozások és az egyének különféle adóterhei, anélkül azonban, hogy érzékelhetően csökkentek volna a munkára hárulóak. A munkáltatóknak változatlanul „drága” az alkalmazott; s a bérekkel együtt nőnek a költségvetésnek visszafizetendő terhek (lásd a minimálbérek növelését, aminek nem kívánt, a foglalkoztatást csökkentő hatásait az állam külön kompenzációkkal volt kénytelen ellensúlyozni.) Illúzió a foglalkoztatottság érdemleges növekedésére számítani olyan gazdaságban, ahol a vállalkozások tömegének nem hagyományosan, teljes munkaidőben foglalkoztatottakra, hanem csak töredék munkaidős segítségre van igénye. (Európában a részmunkaidős foglalkoztatás terjedése jórészt ennek a felismerésnek tudomásul vétele.)

Csak hogy – könnyű belátni – a mozgástér talán itt a legszűkebb. Az egyensúlyi problémákkal küzdő kormányzat nem tud lemondani a társadalmi közös feladatok teljesítésének kötelezettségéről, ezért szüksége van minden, a költségvetésben megtervezhető, a munkáltatók és a munkavállalók befizetéseiből befolyó forintra. A munkaerő magas alkalmazási költségei mellett viszont nem tud nőni a foglalkoztatottság a szervezett gazdaságban – ehelyett folytatódnak a szervezett gazdaságból menekülés ismert folyamatai, ami senkinek sem jó.

A helyzetben lényegi változást csak az államháztartási reform hozhat, az állam közösségi feladatainak, kötelezettségeinek újraértelmezése. Noha valamennyi a rendszer-váltás óta működő kormány tudta ezt, mindegyik visszariadt a feladattól.

Ezért nem csupán a jövő évről, nem a csatlakozás utáni állapotról, hanem az egész társadalmat érintő átfogó alkalmazkodási problémáról van szó. A politikai pártoknak együtt kellene szembenézniük azzal, hogy gazdaságilag és társadalmilag egyaránt hátrányos a felnőtt népesség megosztottsága a szervezett gazdaság jogi és szociális ellátásban részesülő alkalmazottai s a munkaerőpiacra belépni képtelen százezrek között.

A mozgástér kétségkívül szűk. Tágítását nem egyszerűen az EU-csatlakozással a foglalkoztatás növelését vállaló kötelezettségeink, hanem első helyen saját társadalmi-gazdasági érdekeink sürgetik.

Losonczi Miklós,

a GKI Gazdaságkutató Rt. kutatásvezetője

EU-CSATLAKOZÁS ÉS GAZDASÁGPOLITIKAI MOZGÁSTÉR

Az Európai Unióba való belépés a magyar gazdaságpolitikára is további kötelezettségeket ró. A csatlakozási okmány hatálya lépése után (sok tekintetben még az előtt is) Magyarországnak is érvényesítenie kell a Közösség gazdaságpolitikai prioritásait, és részt kell vennie a tagállamok gazdaságpolitikai koordinációjában. Magyarország számára már az európai uniós tagságból is adódnak a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) tagjaihoz hasonló kötelezettségek, következésképpen az EU- és a GMU-tagság követelményei nem választhatók el egymástól. Az EU-csatlakozással Magyarország arra is kötelezettséget vállal, hogy önként korlátozza nemzeti szuverenitását néhány, a közösségi alapszerződésekben megjelölt területen. Így az EU-csatlakozás után Magyarország az ún. eurórendszer részévé válik. Az eurórendszerbe a Gazdasági és Monetáris Uniót alkotó EU-tagállamok és az abból valamilyen oknál fogva kimaradók tartoznak. Az eurórendszer célja az, hogy a GMU-hoz még nem tartozó országok olyan gazdaság- és monetáris politikai minimumkövetelményeket teljesítsenek, amelyek nem veszélyeztetik a GMU működését. Magyarország számára is érvényes lesz a Nizzai Szerződés azon cikke, amely előírja, hogy a tagállamok a Közösség által kidolgozott és elfogadott

iránymutatásokkal összhangban alakítsák gazdaságpolitikájukat. Magyarország is része lesz a tagállamok gazdaságpolitikai koordinációját végző Ecofinnak, azaz a gazdasági és pénzügyminiszterek tanácsának. Magyarországnak is törekednie kell az Európai Bizottság által évente kidolgozott tág gazdaságpolitikai irányvonalakban meghatározott célok érvényesítésére, így az árstabilitásra is.

Az Európai Bizottságnak az egyébként az alapszerződésből és másodlagos közösségi jogforrásokból következő álláspontja szerint az új tagállamokra is vonatkozik az EU-csatlakozás után az a követelmény, hogy az államháztartási deficit GDP-hez viszonyított aránya 3 százaléknál kisebb legyen. Ennek a követelménynek tehát már a csatlakozási okmány hatályba lépése előtt vagy közvetlenül az után meg kell felelni, következésképpen a fiskális alkalmazkodást már az EU-csatlakozás előtt meg kellett, illetve meg kell kezdeni. A Bizottság szerint csak korai felkészüléssel lehet elkerülni azokat a veszteségeket, amelyek az utolsó pillanatra hagyott költségvetési konszolidációval járhatnak együtt. Ehhez elengedhetetlen a korszerű költségvetési technikák alkalmazása.

Formálisan egyébként az új tagállamokra, köztük Magyarországra is érvényesek a Stabilitási és Növekedési Paktum előírásai a kiegyensúlyozott költségvetési pozíciókról. A követelmények érvényre juttatásához azonban Magyarország az új tagállamokkal együtt derogációt kap a Gazdasági és Monetáris Unióra való belépésig. Más szavakkal: a GMU-hoz történő csatlakozásig nem kéri számon Magyarországon (és a többi új EU-tagon) a Stabilitási és Növekedési Paktum szigorú költségvetési egyensúlyi rendelkezéseit, pontosabban nem szankcionálják azok megsértését.

Az EU-ba való belépés után a Stabilitási és Növekedési Paktum előírásai alapján Magyarországnak is középtávú konvergenciaprogramot kell készítenie, amelyet évente kell aktualizálnia. A Kohéziós Alap forrásaihoz is csak akkor juthat hozzá Magyarország, ha az Európai Bizottság jóváhagyja a konvergenciaprogramot, ami kemény szankcionálási lehetőség. A konvergenciaprogram első változata a 2002 augusztusában készített Magyarország középtávú gazdaságpolitikai programja az uniós csatlakozás megvalósításához című dokumentum. Ezt egy évvel később, 2003. augusztus közepén korszerűsítették.

Bár az Európai Unióban erősödnek a törekvések a Stabilitási és Növekedési Paktum által támasztott államháztartási szigor enyhítésére, mégsem indokolt azzal számolni, hogy rövid időn belül érdemi változás lesz a paraméterekben. A lényegi módosításhoz meg kellene változtatni a Stabilitási és Növekedési Paktumot, amire legkorábban az Európai Unió alkotmányának elfogadásával összefüggésben, 2004-ben kerülhet sor. Ezért a magyar gazdaságpolitikának a jelenlegi feltételrendszerből célszerű kiindulnia. Magyarország a jelenlegi fiskális feltételek és szabályok mellett válik az Európai Unió tagjává.

A csatlakozási okmány 2004. május 1-jei hatályba lépése ugyanakkor több szempontból is kedvezően érinti a magyar gazdaság megítélését. A magyar állampapírok ugyanabba a kockázati kategóriába kerülnek, mint az EU-tagállamokéi. Ez még akkor is minőségi változás, ha az EU-n belüli leggyengébb kockázati besorolást kapják, és független a konvergenciajátéktól.⁷ Ennek – ceteris paribus – két, egymással szorosan összefüggő következménye lehet. Az egyik az, hogy az államháztartási hiány finanszírozásának feltételei javulhatnak. A másik az, hogy az EU-tagállamok pénzügyi közvetítői lebontják a magyar állampapír-vásárlásokra vonatkozó belső limiteket. Például a csak EU-tagállamok értékpapírjaiba fektető alapok is vásárolhatnak magyar állampapírokat. Ez nyilván nem eredmé-

⁷ Konvergenciajátékon azt értik, hogy külföldi befektetők hosszú lejáratú (5, 10 és 15 éves) magyar állampapírokat vásárolnak az elsődleges és a másodlagos piacon nemzetközi összehasonlításban magas hozam mellett abban a reményben, hogy a GMU-csatlakozást követő, az infláció és az országgokkázat mérséklődésével összefüggő hozamcsökkenés viszonylag alacsony kockázat mellett jelentős árfolyamnyereséghez juttatja őket. Nyereségüket növeli a forint további várható felértékelődése.

nyezi azt, hogy egyes pénzügyi közvetítők teljes egészében magyar állampapírral töltik fel portfóliójukat, de az feltételezhető, hogy a belső limitek lebontása nyomán nőni fog a kereslet a magyar állampapírok iránt. Ugyanígy a magyar vállalatok és pénzintézetek részvény-árfolyamainak a felértékelődése is várható a csatlakozási okmány hatályba lépése után. (A Budapesti Értéktőzsdén ez a folyamat már érzékelhető.)

– Az EU-csatlakozással a gazdasági növekedés külső egyensúlyi korlátai is mérséklődnek, illetve eltűnnek. Magyarország külkereskedelmi, illetve folyó fizetési mérlegének egyenlege ugyanis az Európai Unió külkereskedelmi, illetve folyó fizetési mérlegének részévé válik. (Magyarország külkereskedelmi mérlege többletet mutat az Európai Unióval szemben, a deficit harmadik országokkal – az energiahordozó-import miatt Oroszországgal és az iparcikkimport miatt Kínával és több távol-keleti országgal – szemben áll fenn.) Az 1970-es és 1980-as évtized folyamataitól eltérően külső egyensúlyi okok miatt nem lesz szükség a gazdasági növekedés visszafogására. A külső egyensúlyi korlát teljes mértékben akkor fog megszűnni, ha Magyarország a Gazdasági és Monetáris Unió tagjává válik. A csatlakozási okmány hatályba lépése után a magyar gazdaság helyzetének a megítélésében is kisebb jelentőséget fognak tulajdonítani a kül-gazdasági egyensúlynak,⁸ ezáltal javulhat a kormány, illetve a monetáris hatóság mozgástere. Mindamelllett hiba lenne figyelmen kívül hagyni azt, hogy a folyó fizetési mérleg növekvő hiánya az államháztartás növekvő deficitjét is tükrözi, következésképpen a folyó fizetési mérleg hiánya nem nöhet korlátlanul következmények nélkül.

A csatlakozási okmány hatályba lépésével lehetővé válik Magyarország csatlakozása az ERM–2 árfolyamrendszerhez is. Az ERM–2-ben betöltött tagság nyomán eredményesebben lehet fellépni a forint árfolyamával szembeni spekulációkkal szemben.

Az EU-csatlakozás után tehát Magyarországnak egy sor olyan követelményt kell teljesítenie, amely egyben a Gazdasági és Monetáris Unióba való belépés feltétele. A konvergenciakövetelmények teljesítése ugyanakkor nem kizárólag a Gazdasági és Monetáris Unióhoz való csatlakozáshoz szükséges, hanem a fenntartható, kiegyensúlyozott gazdasági fejlődéshez is. A GMU-csatlakozás és a hosszú távú fenntartható gazdasági növekedés feltételeinek a megteremtése között nincs különbség. Ilyen körülmények között a kérdés az, hogy van-e értelme a Gazdasági és Monetáris Unióba való belépés halogatásának. Erre a kérdésre akkor adható válasz, ha a konvergenciakövetelmények teljesíthetők. A szűk keresztmetszet az államháztartási kritérium teljesítése.

A maastrichti szerződés és a Stabilitási és Növekedési Paktum nemcsak a GDP-arányos költségvetési deficit és államadósság nagyságával, hanem a költségvetés szerkezetével szemben is követelményeket állít. Ez nyugat-európai tapasztalatok alapján azt jelenti, hogy olyan költségvetést kell készíteni, illetve olyan költségvetési politikát kell folytatni, amely megfelel a közjavakkal való gazdálkodás alapelveinek, továbbá összhangba hozza a költségvetési kiadásokat, bevételeket és a társadalmi célokat, miközben méltányosan osztja el a terheket a jelenlegi és a jövőbeli generáció között. Csak ebben az esetben teljesül a fenntarthatóság elve. Ez átfogó államháztartási reformot (nyugdíj- és egészségbiztosítás, oktatás, közigazgatás, adórendszer stb.) feltételez.

Mindebből egyrészt az következik, hogy közép- és hosszú távú társadalmi jövőkép és arra épülő tervek hiányában nehéz állást foglalni arról, mekkora a kívánatos, illetve lehetséges GDP-arányos költségvetési hiány. Másrészt hosszú távon is fenntartható költségvetési pozíciót csak társadalmi konszenzussal lehet elérni. Ha nincs társadalmi konszenzus, akkor a politikai váltógazdálkodás körülményei között egy újonnan hata-

⁸ Portugália harmadik országokkal szembeni GDP-arányos folyó fizetésimérleg-deficitje az 1961 és 1990 közötti időszak 2,5 százalékos és az 1991 és 1995 közötti periódus 2,6 százalékos átlagáról 1996–2000-ben 7,2 százalékra emelkedett.

lomra jutó párt rövid idő alatt könnyen lerombolhatja az elődei által elért eredményeket, s a költségvetési politikát, a költségvetési deficitet és az államadósságot különféle, jó-részt külső kényszerek fogják alakítani.

A fenti gondolatmenetből az a következtetés vonható le, hogy Magyarországnak nem célszerű siettetnie a Gazdasági és Monetáris Unióhoz való csatlakozást, mert a költségvetésre vonatkozó konvergenciakritérium és a Stabilitási és Növekedési Paktum feltételrendszere beszűkítheti a reálgazdasági szféra felzárkóztatását célzó gazdaságpoli-tika mozgásterét.

Ezzel egyrészt az a pragmatikus érv állítható szembe, hogy a konvergenciakritériumok (beleértve a költségvetési kritériumot) teljesítése a feltétele annak, hogy Magyarország részesedjen a Kohéziós Alap forrásaiból. A 2004 és 2006 közötti időszakban közel 1 mil-liárd euróról van szó. A GMU-csatlakozás időbeli eltolásával kapcsolatos költségvetési mozgástér növekedését mérsékli ez az elmaradt forrásbevonás.

Másrészt a GMU-csatlakozás időpontjának kitolásával, ezáltal a külső nyomás eny-hülésével egyáltalán nem garantálható fenntartható költségvetési pozíciót eredményező reformok végrehajtása és a fejlett országok mögötti lemaradást csökkentő infrastruktúra-fejlesztés. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy a megnövekedett költségvetési moz-gásteret a mindenkori kormány politikai-választási célokra használná fel. Történelmi visszatekintésben az eddigi reformtörekvések belső okok miatt buktak meg vagy puhul-tak fel, nem pedig a túlságosan szigorú külső kihívások miatt. A szűk keresztmetszetet ezúttal is a belső tényezők képezik, nem pedig a külső követelmények teljesítése. Az EU-tagság, majd a felkészülés a GMU-ba történő belépésre kedvező külső feltételeket teremt a belső reformok számára.

Parragh László,

a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara elnöke

A gazdasági kilátások

Az elmúlt két évben az erőteljes lassulás után – a korábbi optimista várakozásokkal ellentétben – 2003-ban sem következett be számottevő gyorsulás a világgazdaság növe-kedésében. A világgazdaság élénkülését számos kockázat árnyalja, a fellendülés valódi kibontakozása már csak 2004-re várható. Mindazonáltal a fellendülés vagy inkább az elmozdulás jelei 2003 végén bizonytalanul ugyan, de érzékelhetőek lettek.

Magyarországon párhuzamosan az európai konjunktúra lanygulásával 2003-ban az év egészében a GDP 3 százalék körüli ütemben növekedhet. A csökkenő külső kereslet ellensúlyozására a korábbi évek gazdaságpolitikája a fogyasztás élénkítésére helyezte a hangsúlyt.

Közepesen fejlett, viszonylag kicsi és nyitott gazdaságban a belső fogyasztás élénkítése arra nem elegendő, hogy a külső kereslet visszaesését érdemben ellensúlyozza, arra azonban igen, hogy az export növekedésének mérséklődése mellett az import elfutásával még tovább rontsa a külkereskedelmi mérleget. A visszafogott exportkilátások miatt a belső kereslet növekedése nem a feldolgozóipari beruházásokra, hanem az importra hatott ösztönző erővel. A kedvezőt-len folyamatot tovább mélyítette az árfolyam erős oldalon való rögzülése.

A folyó fizetési mérleg hiánya 2003 első nyolc hónapjában megközelítette a 3,2 mil-liárd eurót. Folytatódik a külső egyensúly romlása. Az éves hiány megközelítheti a 4,5 milliárd eurót, vagyis elérheti a GDP 6 százalékát.

A fizetési mérleg alakulásában a külkereskedelmi passzívum mellett nem elhanyagolható az idegenforgalmi bevételeknek a turizmus világméretű visszaesése nyomán bekövetkezett csökkenése, továbbá a külföldi működő tőke beáramlásának lanyhulása és a magyar tőke kivétel egyébként örvendetes növekedése.

Az államháztartás 2002. évi rendkívül magas, a GDP 9,2 százalékára rúgó hiánya után 2003. év végére 4,8 százalékos mérték várható (előirányzat: 4,5 százalék).

Az inflációs előrejelzés folyamatosan felfelé módosul, a monetáris politika hektikussá vált. Sikeresnek nem minősíthető intézkedésként értékelhető a sávközép eltolása – az export jövedelmezőségének helyreállításához önmagában nem volt elegendő, a befektetői bizalom és szándék gyengítésére azonban sajnos alkalmas volt. A jegybank legutóbbi drámai intézkedése, az alapkamat 300 bázispontos emelése a kívánt hatást – az árfolyam 250/260 Ft/EUR közé visszaállását – szintén nem hozta meg, várható eredménye kétséges.

Az EU-bérekhez való felzárkózás éppen csak elindult, a versenyképesség máris alaposan romlott.

Ezeket a gondokat az EU-csatlakozás nem oldja meg, sőt rövid távon még súlyosbíthatja is őket, mivel a pozitív hatások az integráció fokozatos elmélyülésével párhuzamosan bontakoznak ki. A csatlakozási folyamat kulcstényezője az integráció. A pozitív hatások sem önmaguktól fognak kibontakozni, az integráció szakaszába lépve újabb és újabb feladatokra kell felkészülni a csatlakozást követően is.

A csatlakozás körülményei

A csatlakozási kérelem beadásának időpontjához képest az unió jóval kevésbé

- kiszámítható,
- stabil,
- képes az egységes színvonalon való működtetésre,
- képes a nagy ellátó rendszerek korábbi – emiatt (is) jelentkező társadalmi-gazdasági feszültségeinek – kezelésére.

Nehezíti a sikeres és gyors integrálódást az a tény, hogy az EU gazdasága a korábbi évek expanzív növekedése helyett mára gyakorlatilag stagnál.

A döntéshozatal eddig is bonyolult és lassú volt, most ehhez járul a nagy bővítés, amelyet követően eddig soha nem ismert problémákkal kell szembenézni, és megoldást kell rájuk találni.

Ugyanakkor az unió nagy ívű társadalmi-gazdasági programok végrehajtása mellett kötelezte el magát, amelyek megvalósítása valóban valamennyi jelenlegi és jövőbeni tagja előnyére válik majd.

A csatlakozó országok helyzetét nem könnyíti meg, hogy olyan rendszerhez csatlakoznak, amely maga a változás. Előnyt jelent viszont számukra, hogy a változást már maguk is formálhatják, illetőleg a változáshoz való igazodás kényszere a társadalom legmélyebb rétegeinek is természetes feladata lett. Látni kell azonban, hogy az uniós országok integrálódása már olyan mértékű, hogy nagyobb intézményi változások nem ingathatják meg az unió működését.

Ebből következően a változások irányát és mélységét is ők szabják meg, ami nem jelenti az új tagok passzivitásra kárhóztatását, számukra azonban a nagy lehetőséget alkalmazkodásuk kikényszerítődése és felgyorsulása teremti meg – immár az integráció szakaszába lépnek ők is.

Az alkalmazkodás folyamata természetesen már megkezdődött, a harmonizáció gyakorlatilag teljesnek tekinthető. Az intézményi háttér kiépítése azonban még koránt sincs ebben a stádiumban, ami nem csupán a beígért, illetve rendelkezésre álló EU-források igénybevehetőségét veszélyezteti, hanem a programokban részt vevő vállalkozások, önkormányzatok helyzetét is.

Az alkalmazkodás körét és lehetőségeit korlátozza viszont, hogy az EU-források célrendszerét nem Magyarországra (a csatlakozó országokra) szabták, hanem fokozatosan, a tagok igényeihez idomulva formálódott, és egyes elemei úgymond menetközben váltak prioritássá. Erre a legjobb példa a környezetvédelem, illetve a védelem lehetőségét megteremtő más területek (hulladékgazdálkodás, szennyvíztisztítás stb.).

A gazdaságpolitikai mozgáster

A gazdaságpolitika rendkívül szűk mezsgyére korlátozta saját mozgásterét, amikor 2008-ban jelölte meg az euró bevezetésének időpontját. A bevezetés feltétele az úgynevezett maastrichti kritériumok teljesítése, amelyeknek a bevezetés előtt két évvel már meg kell felelni. Az egyensúlyi követelmények erőltetett ütemben való teljesítése növekedési áldozattal és azzal a veszéllyel járhat, hogy a gazdaság nem lesz képes befogadni az EU-források egy részét, valamint lassabban érhető el az az alapvető gazdaságpolitikai cél, hogy a magyar gazdaság újra a tartós és gyors ütemű, export- és beruházásvezérelt, kiegyensúlyozott növekedés pályájára kerüljön.

A versenyképesség javítása nélkül esély sincs a továbblépésre. A versenyképesség azonban csak akkor javítható, romlása akkor állítható meg, ha

– az innováció minden szinten a gazdasági tevékenység meghatározójává, szerves elemévé válik,

– a technikai-technológiai korszerűsítés, a minőségelemzés áll a fejlesztések középpontjában,

– a bérek és terhek a gazdasági teljesítménnyel, a munkatermelékenység emelkedésével összhangban növekednek.

Ennek csak egyik szükséges eleme, de nem elégséges feltétele, hogy a kormány 2004-től a mérsékelt jövedelempolitika, az egészségbiztosítási járulék fokozatos csökkentése, majd megszüntetése mellett kötelezte el magát.

A mérsékelt jövedelempolitika nem jelentheti a bérfelzárkózási folyamat leállítását, legfeljebb lassításról lehet szó, amihez kívánatos lenne a társadalmi közmegegyezés. A bérfelzárkóztatás a versenyképesség kitüntetett eleme, hiszen európai bérek nélkül nem tartható meg a minőségi munkaerő, ami nélkül nem alapozható meg a tudásalapú gazdaság sem.

A költségcsökkentése ugyancsak elengedhetetlen feltétele a versenyképesség javításának, megvalósításában azonban huzamosan nem járható út a bérek visszafogása. Marad tehát a vállalkozói terhek folyamatos és érezhető mértékű leépítése, aminek viszont a költségvetési kiadások szabnak határt.

Az államháztartás reformja, s részeként az úgynevezett nullabázisú tervezés alkalmazása (előfeltételeként pedig a közigazgatási reform) immár nem halasztható. A költségvetési irányszámokat, előirányzatokat ekkor nem „fejlesztéssel” (bázisszemlélettel) alakítják ki, hanem minden költségvetési évben újra és újra meg kell indokolni, hogy az adott kiadásra miért van szükség, és miért az előterjesztett mértékben.

A csatlakozásig hátralévő időben és azt követően is folyamatos feladat lesz az EU-követelményekből és a belső fejlesztési igényekből fakadó prioritáshalmazok összerendezése, a rangsorok felülvizsgálata.

A forint gyengülését november végétől a jegybank – mértékében és tényében egyaránt – meghökkentő intézkedéssel, az alapkamat 300 bázispontos felemelésével kívánja megállítani.

A lépéssel a kormány is egyetértett, de annak szükségességét a pénzügyminiszter külpiazi, fertőzőes jellegű tényezőkre vezette vissza, mondván hogy a folyamatok a gazdaság fundamentális helyzetével nem hozhatók összefüggésbe. Ugyanakkor a Monetáris Tanács indoklásában igen jelentős szerepet kapnak a strukturális problémák.

Nem szűnik a monetáris és a fiskális politika között hosszabb ideje feszülő ellentét, ami „rossz üzenetet” hordoz a hosszabb távra gondolkodó befektetők szempontjából. A verbális intervenció lehetősége mind a jegybank, mind a kormány számára megszűnt, mivel hitelét veszítette.

Szakértők szerint a gazdaság helyzete nem indokolja a kamatemelést, *inkább 100 bázisponttal csökkenteni kellett volna*, ezzel demonstrálva, hogy a jegybank nem teszi ki a piacot néhány (jelentős) spekuláns manőverezésének.

Mindenképpen negatív hatással lesz a gazdaságra a hitelkamatok emelkedése, a beruházások éppen csak megindult élénkítése megtorpanhat, ami lefékezi a munkahelyteremtést, és így a belső fogyasztás egészséges generálását is.

Várhatóan *erősödni fog az inflációs várakozások növekvő irányzata*. A jegybank inflációtól való félelme ugyanakkor a leértékelődéshez kapcsolódik, a magas kamatszintet mintha nem tekintené inflációs tényezőnek.

Világos, egyértelmű kommunikációra van szükség, amely lehetőséget adhatna a válságközeli helyzettel való szembenézésre, a kiút nemzeti összefogással való meghatározására. Az összefogás – egyben az integráció sikerének – feltétele a társadalmi közmegegyezés, amelyet folyamatos munkával újra és újra meg kell teremteni, intézményrendszerével együtt hosszú, fáradságos, összehangolt folyamat eredményeként alakulhat ki.

Rába András,

közgazdász

Mi a magyar gazdaságpolitika mozgástera az EU-csatlakozás küszöbén – hangzik a *Szerkesztőség* körkérdése. Többféle megközelítésben kínálkozik ehhez hozzászólás. Leginkább a rövid távú feladatok és a középtávú feltételek összekapcsolása nyújt egyfajta kiindulópontot. Úgy tűnik, nem kevesen osztják, fogalmazzák meg ma már azt a vélekedést, hogy gazdaságunk egyensúlyának romlása és versenyképességünk gyengülése háttérben egy kiérlelt gazdaság- és társadalomfejlesztési koncepció hiánya húzódik meg. „Egy ilyen koncepció birtokában lehet leginkább elkerülni a rögtönzést, az egymás hatását esetleg kioltó ad hoc intézkedéseket” – írtam egy évvel ezelőtt (*Külgazdaság*, 2003/3, 32. o.). Megvannak-e ma a feltételek egy széles körű társadalmi támogatást élvező közép- és hosszú távú nemzeti stratégia és program kialakításához, megvalósítása elkezdéséhez? Vagy csupán a feszültségek oldására jut elegendő tér és erő? EU-csatlakozásunk – és teljes jogú taggá válásunk 2004. májusban – önmagában nem korlátozza alapvetően a magyar gazdaságpolitika mozgásterét. Az EU-tagság magában foglalja a tagállamokra kötelező jogszabályokat, az együttműködés intézményrendszerét és a makrogazdasági egyensúly fokozatos megközelítésére irányuló középtávú vállalásokat. Ezek alkalmazása, teljesítése – kompromisszumokkal, bizonyos önkorlátozással – közvetlen, még inkább távlati érdeke a szerződő feleknek, nem utolsósorban az újonnan csatlakozó tagállamoknak, nekünk is. Kétségtelen, a Közösség egységes szabályrendsze-

re, amely a körülményekhez igazodva maga is változhat, fejlődik, konfliktusokat is gerjeszt. Sem az egyes tagállamok valós vagy vélt partikuláris érdekei, sem tagállamon belül az egyes érdekcsoportok törekvései nem harmonizálhatók az egyedi igények sokaságának megfelelő mértékben. Előfordulnak érdeksérelmek a régi és új, a nagy és kis tagországokra egyaránt kiterjedően; az egységes szabályozásnak vannak, lehetnek átmenetileg vagy tartósan kárvallottjai, az élesebb piaci versenynek vesztesei. A veszteségek minimalizálása feladatot ró a kormányokra, lépésre kényszeríti az érintett vállalatokat, vállalkozókat. Az alkalmazkodás terheit is figyelembe véve az új tagállamok jelentős mértékben megőrzik gazdaságpolitikai szuverenitásukat. Magyarország költségvetési politikája, a jövedelempolitika, a társadalompolitika, a gazdaság szerkezetére és a fejlesztés prioritásaira irányuló döntések nagyfokú önállóságot élveznek. A monetáris politikában az euróövezetbe való felvétel ütemezésétől függően fokozatosan alkalmazkodni kell a felvétel szigorú követelményeihez. Ez mindinkább magában foglalja az államháztartás deficitjének, az államadósságnak, a pénzromlásnak ésszerű szintek és keretek között tartását is. E követelményekhez történő igazodás számunkra az EU-csatlakozástól függetlenül is kívánatos cél, hiszen ezek a követelmények egy viszonylagos pénzügyi egyensúly elérését szorgalmazzák, ami nélkülözhetetlen a már megérett, nagy költségigényű strukturális reformok – közigazgatás, egészségügy, oktatás – elkezdéséhez, valamint a gazdasági növekedés legalább közepes ütemű fenntartásához.

Gazdaságunk kiegyensúlyozott fejlődését nem az EU-tagságunkkal járó kötelek gátolják. A közösség írott és íratlan szabályai, főként pedig az Európára kiterjedő (és globálissá szélesedő) nyitott piac és az éles verseny eddig nem tapasztalt intenzitású teljesítménykényszerít ró a hazai gazdaság szereplőire. Ezen túlmenően pénzügyi és immateriális támogatásban is részesülünk. Az Európai Unió tagjaként több esélyünk van nemzeti érdekeink érvényesítésére, mintha kívül maradtunk (kívül rekedtünk) volna, ami az adott nemzetközi konstellációban amúgy sem reális alternatíva. A magyar gazdaság kiemelkedését a jelenlegi hullámvölgyből, valamint az EU-csatlakozás révén számunkra megnyíló előnyös lehetőségek kiaknázását számos, elsősorban belföldi eredetű kedvezőtlen körülmény nehezíti. Ezek közül hármat emelek ki. *A) Késedelem az infrastruktúra – így a közúti közlekedés, vasút, energetika, környezetvédelem, egészségügyi ellátás – korszerűsítésében és fejlesztésében.* Ez az országos elmaradás egyúttal fokozza a történelmileg kialakult nagy regionális különbséget a fejlettebb, jobban ellátott, valamint az elhanyagolt, visszamaradt körzetek között az életviszonyok és az előrejutás lehetősége tekintetében. E lemaradás korrekciója szükségességének felismerése tükröződik némileg a 2004. évi költségvetés előirányzataiban, de ez egy hosszú út szerény kezdete csupán. Annál is inkább, mivel a rendkívül költséges infrastruktúrális beruházások finanszírozása a jelenlegi ígervényekhez képest nagyságrenddel nagyobb nemzetközi részvétel és támogatás bekapcsolódását tenné szükségessé. *B) 2001 és 2003 között lényegesen megváltozott, eltorzult az összkereslet szerkezete.* Ugrásszerűen megnőtt a személyi fogyasztás és ennek importvonzata a beruházások és az export rovására. A két egymást váltó kormány állami túlköltekezéssel, a reálbereknek a termelékenységét többszörösen meghaladó ütemű emelésével, illetve emelkedésének ösztönzésével, a lakásépítési és -vásárlási hitelek rendkívül nagyarányú költségvetési támogatásával megsértette a gazdaság fejlődésének néhány fontos követelményét. Elapadt a lakossági megtakarítás s ezzel a beruházások fő hazai forrása, szükségszerűen megnőtt az áthidaló jellegű, főként nem a termelést és fejlesztést szolgáló külföldi hitelek igénybevétele, duzzadt a belföldi és külföldi adósságállomány, lényegesen visszaesett az adósságot nem generáló külföldi működő tőke beáramlása. *C) A monetáris politika* következtlen lépéssorozata 2003 folyamán: a forintnak az exportot sújtó felértékelése (felértékelttsége), majd a nyári „sáv-eltolás”, végül a decemberi drasztikus kamatemelés. Mindez és jelenleg főként a rendkí-

vül magas kamat veszélybe sodorja a költségvetés hiányának tervezett csökkentését, megállítja a deflációs folyamatot, fékezi a vállalati beruházások kívánatos kibontakozását, a forint elleni támadásra serkenti a spekulatív tőkét, és csökkenti a bizalmat a magyar gazdaság iránt külföldön kormány-, vállalati és pénzügyi körökben egyaránt. A B) pontban említett jelenségekkel kapcsolatban érdemes egy kis kitérőt tenni. Talán nem érdektelen a kínálkozó nemzetközi példák közül kiválasztani és összehasonlíteni két összehasonlíthatatlan, mert annyira eltérő helyzetű országot, az Amerikai Egyesült Államok és Magyarország gazdaságának és gazdaságpolitikájának alakulását az utóbbi 2-3 évről visszatekintve. Az USA-ban alacsonyra süllyedt a lakosság megtakarítási rátája és magasra nőtt eladósodása. Rekordméretű házépítés és házvásárlás ment végbe igen alacsony kamatlábú rekordszintű kölcsönök igénybevételével. A gazdasági növekedés élénkítésére (és a megrendült nemzetbiztonság szilárdítására) törekedve a kormány expanzív pénzköltő politikát folytat, adókedvezményekkel kiegészítve. Az államháztartás hiánya szokatlan méretűre duzzadt. Visszaesett a külföldi működő tőke beáramlása, a tőkeimportban emelkedik a rövid lejáratú, spekulatív célú befektetések aránya. A külföldről beáramló tőkebefektetések nem fedezik a kereskedelmi és a folyó fizetési mérleg növekvő hiányát. Az amerikai gazdaság már megindult élénkülésének gyorsulását a vezető körök nem utolsósorban a külföldi piacok keresletének fellendülésétől, az export felfutásától remélik, ezért az adott helyzetben nem tekintik feltétlenül kedvezőtlennek a dollár drasztikus leértékelődését. Feltűnően emlékeztet mindez a hazai negatív folyamatokra, azok számos elemére. Csakhogy amit az Egyesült Államok – kiemelkedő világgazdasági és nemzetközi stratégiai szerepe, erőforrásainak nagyságrendje folytán – átmenetileg, áldozatok árán „megengedhet magának”, az Magyarország esetében, ha tartós a leromlás, igen nagy kockázattal jár. Továbbá Amerikában a termelékenység a gazdasági konjunktúra hanyatlásának időszakában is jóval gyorsabban nőtt, mint a magyar, sőt az európai átlag. Ezekben az években realizálódnak az informatikai forradalom eredményei, és az amerikai társadalmi berendezkedés rugalmasságot, hatékonyságot kényszerít a gazdasági élet szereplőire. *Lámfalussy Sándor* szavaival a technológiai forradalomra és az innovációra alapozott folyamatos szerkezeti megújulás és az éles verseny „teremtő rombolást” vált ki világszerte az alkalmazkodásra képes országokban, társadalmakban. Nyugat-Európa számos országában is napirendre került az állami újraelosztás szerkezetének felülvizsgálata, a „jóléti vívmányok” finanszírozásának újragondolása, az adórendszer módosítása és általában a felhalmozás forrásainak bővülését előmozdító reformok. Az OECD-országok többségében a gazdasági növekedés már megindult felfelé ívelését elősegíti az alacsony kamatszínvonal, továbbá az Európán kívüli piacok jelentékeny importkereslete. Ugyanakkor az export fellendítését előmozdítandó valóságos „valutaleértékelési verseny” bontakozik ki a világ számos pontján; résztvevői az USA-n kívül Kína, Japán, más délkelet-ázsiai és egyes latin-amerikai országok. A világgazdaság 2004/2005 folyamán valószínűsíthető fellendülését mintegy előrevetíti a hosszú lejáratú kamatok növekedése. A nemzetközi gazdasági környezet, a világkereskedelem alakulása tehát a következő egy-két esztendőben az eddiginél kedvezőbb, egyúttal igényesebb közeget jelez előre a magyar gazdaság növekedésének fenntartásához, esetleg gyorsulásához, a piaci alkalmazkodáshoz. Mindezek ismeretében és az EU-csatlakozás által megnyíló lehetőségek tükrében nézhetünk szembe Magyarországon a megújulás követelményeivel. Gazdaságpolitikánk szükséges korrekciója s ezzel az ország hazai és nemzetközi hitelének visszanyerése egyelőre a kielezett belpolitikai viszálykodás falába ütközik. A kormányon lévőknek – függetlenül attól, hogy a választási ciklus melyik fázisában vagyunk – lehetőségük van arra, hogy racionális döntéseket hozzanak. Ennek kiinduló feltételei a következők.

a) A valóságos helyzet elemzése, nyílt feltárása késedelem nélkül. Megkülönböztetés a rövid távon szükséges lépések, valamint a kimunkálandó, középtávon előirányozható reformok, célok, eszközök között. Ami nem halasztható: 2004 első hónapjaitól mind az export és a beruházás fellendítését, mind a kamat és az árfolyam ésszerű alakulását előmozdító megfontolt irányváltásra van szükség és lehetőség. Ez elkerülhetetlenül a kereslet szelektív korlátozásával, kedvezmények megszüntetésével, a tervezett inflációt átmenetileg meghaladó árszintemelkedéssel is jár.

b) A gazdaság- és társadalomfejlesztés közép- és hosszú távú koncepciójának kidolgozása, egy éven belül szakmai-tudományos erők részvételével, a szociális partnerek együttműködését megnyerve. A fejlődés távlatainak rögzítése elősegítené mind az Európai Unióba való beilleszkedés útvonalának kijelölését, mind a széles körű társadalmi támogatást.

c) A gazdaság konszolidációjának és fejlődésének esélyét növelné, ha a belpolitikai konfrontáció során lelepleződnének és kiküszöbölődnének mind a fedezetlen ígéretek, mind a közhangulat mérgezését célzó, a „minden rossz” közérzetet súlykoló populista megnyilvánulások. A döntéshozóknak önbizalommal és határozottsággal kell érvelniük programjaik és intézkedéseik mellett, amennyiben azok szakmailag alátámaszthatóan a társadalom közvetlen vagy távlati érdekeinek szolgálatát célozzák. A nézetek és megközelítések sokszínűségét tiszteletben tartva elérhető a nemzeti célok szükséges minimumát magában foglaló társadalmi megállapodás; e nélkül felzárkózás helyett visszaesnének a nemzetek rangsorában.

Várhegyi Éva,

a Pénzügykutató Rt. tudományos főmunkatársa

A magyar gazdaságpolitika jelenlegi szűk mozgásterét nem, vagy csak kevéssé magyarázható külgazdasági tényezőkkel. A kormány maga lavírozta bele magát egy olyan helyzetbe, amelyből egyre nehezebb kievickélni, maga kötötte gúzsba saját magát. Meglehet, ha a világgazdaság szárnyalna, a magyar gazdaságpolitika mozgásterét is nagyobb volna, csak hogy a gazdaságpolitikuskoknak adottságként kell kezelniük a külgazdaság aktuális és várható állapotát, és nem csaphatják be magukat hamis illúziókkal.

A magyar kormány sajnos az utóbbit tette, amikor a reálisnál jóval optimistább külpiaci várakozásokra alapozta gazdaságpolitikáját, arra, hogy az egyensúlyi problémák majdcsak „kinövik magukat”, ha beindul a fellendülés. Nem nőtték ki, sőt egyre inkább elmélyültek. A felszínen ugyan „csak” a folyó fizetési mérleg hiánya jutott olyan szintre, amely komoly aggodalomra ad okot, sőt máris komoly aggodalmat váltott ki az ország adósságát finanszírozó pénzügyi befektetőknél. A folyó fizetési mérleg hiánya azonban szintézisét adja az összes pénzügyi egyensúlyzavarnak. Mindenekelőtt az államháztartás magas hiányának, amelyet a háztartások apadó megtakarításai egyre kisebb mértékben, 2003 második felében pedig már egyáltalán nem finanszíroztak, miközben a javuló piaci kilátások hatására a vállalatok hitelfelvétele növekedésnek indult. Az egyetlen „sikermutató”, a korábbiaknál mérsékeltébb ütemű infláció pedig sokkal inkább a deflációs környezetnek és – az egyre magasabb kamatokkal – az erős oldalon tartott forintárfolyamnak köszönhető, mint a belföldi kereslet mérséklődésének, vagyis nem egy valóságos dezinflációs folyamatot tükröz.

Mindebből az következik, hogy a gazdaságpolitika nem tehet mást, mint hogy nagyon gyorsan korrigálja korábbi hibáit, és határozott lépéseket tesz az egyensúlyközeli állapot elérése érdekében. Ez biztosan költségesebb lesz (gazdasági és politikai értelemben is),

mint ha el sem követte volna a hibákat, de ha ma sem teszi meg, azzal csak tovább növeli a költségeket. A legutóbbi hetek pénzpiaci történései megmutatták, hogy a befektetői bizalom megingása mekkora költségeket okoz a gazdaságnak, és benne az államnak is. Kiderült, hogy nem csupán az EMU-tagság miatt fontos a megfelelő egyensúlyi állapot elérése, hanem azért is (sőt főleg azért), mert máskülönb a külföldi hitelekre szoruló magyar gazdaság finanszírozási költsége és az egyensúly megteremtésének növekedési áldozata rendkívül nagyra nő. Az is kiderült, hogy különösképpen megnőhetnek ezek a költségek akkor, ha nincs összhang a középtávú stratégia és a rövid távon alkalmazott eszközrendszer között, valamint a költségvetési és a monetáris politika között.

A decemberben a kormány hatókörében meghozott döntések (tartalékok zárolása, lakáshitel-támogatási rendszer szigorítása) csak jelzés értékű lépések voltak, talán arra elegendők, hogy elhitessék a pénzügyi befektetőkkel: a kormány észlelte a korrekció szükségességét. Nyilvánvaló azonban, hogy amennyiben a forint nyár eleje óta tartó gyengülési trendjének megtörését célzó, mind magasabbra emelkedett kamatszintet nem lehet rövid időn belül mérsékelni, akkor nemcsak a költségvetés kerül veszélybe, hanem a gazdaság beindult növekedése is. Ezért ma a gazdaságpolitika prioritása nem lehet más, mint a forint iránti bizalom megteremtése, ami nem teszi elkerülhetővé a 2004. évi költségvetés módosítását. Amennyiben rövid időn belül nem válnak nettó megtakarítóvá a háztartások, akkor még a tervezett hiány mérséklésére is szükség lehet annak érdekében, hogy a vállalati szektor hitelszükséglete elviselhető áron kielégíthető legyen. Máskülönb a rövid távú egyensúly a gazdaság visszaesése és a munkanélküliség növekedése árán valósulhat csak meg, miközben a középtávú egyensúly továbbra is veszélyben marad.

Mindenki tudja, hogy a gazdaság finanszírozásának legkedvezőbb módja a közvetlen (működő-) tőkebeáramlás. Mégsem történtek eddig megfelelő gazdaságpolitikai lépések a versenyképesség növelése érdekében, sőt a relatív helyzetünk még romlott is az utóbbi három évben. Lehet, hogy az infrastruktúra fejlesztése a működő tőke vonzása érdekében is fontos, de az élől munka költsége és minősége legalább annyira befolyásolja a befektetői döntéseket. Ezért sem lehet tovább halogatni egy (régóta esedékes) átfogó adóreformot, amely a normatív elvonások szintjét úgy mérsékli, hogy kiveszi az adórendszerből a diszfunkcionális szociálpolitikai (vagy annak nevezett) elemeket. A méltányolható adó- és járulékszint nemcsak a vállalkozások versenyképességét növeli, hanem a befizetési hajlandóságot is erősíti, és így várhatóan a tényleges bevételek kevésbé csökkennek, mint ahogy a normatív elvonási szint mérsékléséből (papíron) következne.

Emellett az is fontos, hogy összességében is csökkenjen az állami jövedelemcentralizáció, hiszen a mára kialakult rendkívül magas (az 50 százalékot közelítő) elvonási arány mellett nem biztosítható a gazdaság egészséges fejlődése, a magánvállalkozások versenyképessége. A centralizációs arány határozott mérséklését viszont – éppen az egyensúlyi követelmények miatt – meg kell előznie az újraelosztás csökkentésének. Az államháztartási kiadásokat azonban nem célszerű a „fünyíróelv” szerint lefaragni, hanem az arányokat is újra kell szabni. Az állam gazdasági aktivitását csökkenteni kell azokon a területeken (pl. termelési támogatások), ahol a piaci hatékonyság érvényesülését gátolják, és elsősorban ott lehet növelni, ahol azok a hosszú távú egyensúlyt szolgálják (például: tb-reformok), illetve az üzleti szektor versenyképességét javítják (egyes infrastrukturális beruházások). A szociális juttatások rendszerében pedig egyértelművé kell tenni a rászorultság elvét, és a magas jövedelmű rétegektől vissza kell vonni az indokolatlan támogatásokat (pl. családi pótlék).

Az infláció mérséklésének célját továbbra sem szabad feladni, azonban újra kell gondolni a felzárkózás szakaszában lévő magyar gazdaság esetében értelmezett árstabilitást. Mivel úgy néz ki, hogy a hazai viszonyokra értelmezhető árstabilitás még középtávon is

magasabb lesz, mint a maastrichti kritérium szerinti, célszerű újragondolni a 2008-as EMU-csatlakozási törekvést. Ma már jól látható, hogy a középtávú gazdasági stratégiában felrajzolt pálya még a költségvetési politika igen határozott szigorítása mellett is olyan növekedési és társadalmi áldozatokkal jár együtt, amely az EMU-csatlakozást követő gazdasági fejlődést is megkérdőjelezi, ráadásul hiteltelenné teszi a gyors csatlakozás érdekében folytatott rövid távú gazdaság- és monetáris politikát. Egy, a mainál reálisabb és kisebb növekedési áldozatot megkövetelő középtávú stratégiát kellene kialakítani, amelynek középpontjában szintén az egyensúly elérése állna, de összetettebb formában, mint a mai. Olyan, hitelesen követhető pályát kellene felrajzolni, amelyben az árstabilitás mellett a finanszírozható növekedés, vagyis a folyó fizetési mérleg hiányának csökkentése is hangsúlyt kapna. A fenntartható növekedés mellett a „fenntartható egyensúlyt” is szem előtt tartó középtávú gazdasági stratégiára van szükség.

A nemzetgazdaság nemzetközi versenyképessége: értelmezések, mutatók és néhány tanulság

OBLATH GÁBOR – PÉNZES PETRA

*Jóllehet a magyar gazdaság „nemzetközi versenyképessége” (annak javítása) mind a kinyilvánított gazdaságpolitikai törekvéseknek, mind pedig a gazdaságpolitikáról folyó szakmai eszmecseréknek a homlokterében áll, meglepően kevés figyelemben részesül az a körülmény, hogy a nemzetgazdasági szintű versenyképesség a közgazdaságtan kevésbé precíz, többféle jelentéssel bíró fogalmai közé tartozik. Írásunkban először abban a kérdésben fejtjük ki véleményünket, hogy egyáltalán értelmezhető-e a nemzetgazdasági szintű versenyképesség, majd arról szólnunk: mit nem jelent, illetve mi mindent jelenthet ez a fogalom. A lehetséges értelmezéseket ismertetve bemutatjuk a hazai gazdaság egyes versenyképességi mutatóinak alakulását, s eközben néhány nemzetközi összehasonlításra is kitérünk. Végül néhány tanulságot fogalmazunk meg arra nézve, hogy rövidebb és hosszabb távon a gazdaságpolitika számára melyek lehetnek és melyek nem (vagy csak korlátozottan) lehetnek a hazai versenyképesség javításának eszközei.**

A nemzetgazdasági versenyképesség fogalmának értelmezhetősége és kétféle félreértelmezése

Értelemzhetőség

Az a kérdés, hogy a makroszintű versenyképesség – egy ország külgazdasági versenyképessége – egyáltalán releváns fogalom-e, Paul Krugmannak [1994] a „nemzetek versenyképessége” koncepcióját ért alapvető bírálata nyomán került a szakmai köztudatba, és vált viták tárgyává. *Krugman* legfontosabb állítása úgy szólt, hogy az országok a nemzetközi kereskedelemben nem úgy vesznek részt (s így nem is versenyeznek abban az értelemben), mint az egyes vállalatok egyes termékek piacain. Érvelése szerint a vállalatok között (mikroszinten) a szó szoros értelmében vett verseny folyik, amely (rövid távon) nullaösszegű játékként is felfogható – amit az egyik cég a piaci részesedéséből nyer, azt a másik elveszíti –, az országok közötti kereskedelem azonban nem tekinthető nullaösszegű játéknak. *Krugman* főként azért tartja tévesnek ezt a felfogást,

* Ez az írás a Gazdasági Minisztérium megbízásából készített, „Versenyképesség, felzárkózási képesség egyes EU-hoz csatlakozó országokban, főként Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában és Szlovéniában” című, *Somogyi Dorottya* által szerkesztett tanulmány első fejezetén alapul. Az első fejezet készítésében a szerzők mellett részt vett *Bartha Attila, Morvai Gyula* és *Szőrfi Béla*.

Oblath Gábor, az MNB monetáris tanácsának tagja és a Kopint-Datorg Rt. tudományos tanácsadója.
Pénzes Petra, a Kopint-Datorg Rt. kutatója.

mert a nemzetközi kereskedelem bővülésén minden ország jól jár, továbbá az országok közötti gazdasági interakcióknak nem a rivalizálás, hanem a kooperáció a fő jellemzőjük (példa erre az ágazaton belüli kereskedelemnek a világkereskedelmet meghaladó növekedése).

Krugmannak a makrogazdasági versenyképesség fogalmát ért bírálatait azonban elsősorban gazdaságpolitikai állásfoglalásként, és annak a vitának az összefüggésében kell értelmezni, amely az USA-ban az 1990-es évek első felében bontakozott ki. A nemzetgazdasági versenyképesség relevanciáját azokkal szemben vitatta, akik Amerika meggyengült nemzetközi versenyképességére hivatkozva „iparpolitika” címén protekcionista lépéseket szorgalmaztak. *Krugman* – teoretikus lévén – úgy vélhette, hogy az általa vitatott gazdaságpolitikai törekvésekkel úgy szállhat szembe a legeredményesebben, ha a mögöttük meghúzódó közgazdasági alapfogalomnak, magának a versenyképességnek az érvényességét kérdőjelezi meg.

Bár messzemenően osztjuk *Krugman* ellenérzéseit a legfejlettebb ipari országban egykor kialakult protekcionista hangulattal szemben, a nemzetközi versenyképesség értékes, és többféle módon is operacionalizálható fogalmát nem lenne érdemes feláldozni ennek az egykori gazdaságpolitikai vitának az oltárán. Már csak azért sem, mert a versenyképesség javításának szándéka világszerte gyakran éppen a vitatott törekvésekkel ellentétes igyekezetet, nevezetesen a *külgazdasági liberalizálást*, a *protekcionizmus leépítését támasztotta alá*.¹

A nemzetgazdasági versenyképességet tehát értelmes és releváns fogalomnak tartjuk. Csupán arra utalunk: egy ország nemzetközi versenyképessége nyilvánvalóan gyengülhet, ha rögzített (vagy nominálisan felértékelődő) árfolyam mellett a partnerekénél lényegesen gyorsabban emelkedik ár-, illetve költség szintje, és – emiatt vagy más okokból – csökken termékeinek nemzetközi piaci részesedése. Mielőtt azonban a versenyképesség négy közgazdaságilag érvényes értelmezését bemutatnánk, érdemes röviden kitérni két olyan közkeletű interpretációjára is, amelyet *alkalmatlannak ítélnék*. Az egyik a folyó fizetési mérleg (illetve a külkereskedelmi mérleg), a másik pedig a működőtőke-beáramlás versenyképességi mutatóként való felhasználása.

Mit nem jelent a versenyképesség (változása)? – Két példa

Nemcsak a sajtóban, hanem szakmai írásokban is gyakran találkozhatunk azzal a felfogással, amely szerint az mutatja valamely ország (például Magyarország) nemzetközi versenyképességének megrendülését, hogy

- a) romlik az ország folyó fizetési (külkereskedelmi) mérlege;
- b) mérséklődik az országba irányuló működőtőke-beáramlás.

Ezekkel az értelmezésekkel nem az a gond, hogy az *okot* (a versenyképesség romlását) egyes *lehetséges következményekkel* azonosítják, hanem az, hogy e következmények a versenyképesség alakulásától független okok miatt (vagyis változatlan nemzetgazdasági versenyképesség, sőt akár a versenyképesség – továbbiakban áttekintendő fogalmi szerinti – javulása mellett) is bekövetkezhetnek.

a) A folyó fizetési (külkereskedelmi) mérleg romlása a hazai exportszektorba történő beruházások fellendülésének, vagy olyan szerkezetű fiskális expanzióknak is lehet a következménye, amely az infrastruktúra bővítésére irányul. Ezekben az esetekben a folyó fizetési mérleg romlása egyrészt rövidebb távon sem feltétlenül utal a versenyképesség romlására, másrészt olyan folyamatokat tükrözhet, amelyek a versenyképesség

¹ Lásd például: *Boltho* [1996].

későbbi javulását készíthetik elő. Lehetséges persze másfajta kombináció is: a háztartások, illetve az állam fogyasztási kiadásainak expanziója ugyancsak okozhatja a folyó fizetési (külkereskedelmi) mérleg romlását. Az utóbbi esetben csakugyan gyengülhet az ország (hosszabb távú) versenyképessége, ilyenkor mégsem egyszerűen arról van szó, hogy a versenyképesség romlása miatt nő a külső egyensúlyhiány, hanem arról, hogy versenyképesség és a külső egyensúly romlásának közös oka van: a hazai fogyasztási kiadások expanziója, illetve a megtakarítások visszaesése. A lehetőségek egyenkénti számbavétele nélkül is megállapítható: *önmagában* a folyó fizetési mérleg romlásából nem adódnak közvetlen következtetések arra nézve, hogy a gazdaság versenyképessége romlott, változatlan maradt vagy pedig javult-e. Ennek természetesen az a közismert makrogazdasági mérlegazonosság áll a háttérben, amely szerint a külső egyensúly változása az egyes belföldi (háztartási, vállalati és államháztartási) szektorok beruházási-megtakarítási pozíciója összevont változásának a tükröképe. Makrogazdasági szinten az összes hazai megtakarítás és összes beruházás különbsége határozza meg a folyó fizetési mérleg egyenlegét, és a körülményektől függ, hogy e különbség mögött ott áll-e a versenyképesség (múltbeli) változása, illetve az, hogy a jelenlegi különbség előrevetíti-e a versenyképesség jövőbeni változását.

b) A működőtőke-beáramlás (FDI) abszolút, illetve relatív (más, hozzánk hasonló országokhoz viszonyított) bruttó összege nagyon sok tényezőn múlik: egyebek mellett a globális működőtőke-kínálaton, a belföldi privatizáció alakulásán, a hazai beruházási légkörön (amely viszont erősen függ a külső kereslettől). Vagyis *önmagában* az, hogy csökken a működőtőke-beáramlás összege (relatív nagysága), *nem jelenti* a gazdaság nemzetközi versenyképességének romlását.² A működő tőke beáramlásával kapcsolatban is ugyanazt kell hangsúlyozni, amit a folyó fizetési mérleg alakulását illetően megállapítottunk: sok egyéb mellett a versenyképesség változása is okozhatja a működőtőke-beáramlás változását. Ám a működő tőke fokozottabb vagy lanyhább beáramlása semmiképpen sem azonosítható a nemzetgazdasági versenyképesség (már bekövetkezett) javulásával, illetve romlásával. Ellenben – széles körű nemzetközi tapasztalatok alapján³ – okkal valószínűsíthető, hogy az ilyen természetű beáramlások fokozódásának tartós pozitív hatása lehet a nemzetgazdaság nemzetközi versenyképességére.

A fentiekben két olyan makrogazdasági jelenségről volt szó, amelyek a nemzetgazdasági versenyképesség változásával *is összefügghetnek*, de nem azonosíthatók magának a versenyképességnek a változásával. A továbbiakban a versenyképesség közgazdaságtanilag megalapozható négyféle értelmezését és azok összefüggését mutatjuk be.

A versenyképesség értelmezései és mérési módjai: négy megközelítés

Szélesebb (eklektikus) megközelítésen alapuló komplex mutatók

Elsőként a versenyképességnek egy olyan értelmezéséről – helyesebben az értelmezések olyan halmazáról – szólnunk, amely átmenetet képez a versenyképesség mikro- és makroszemponitú, illetve „üzleti” és „tudományos” megközelítései között. A World Economic Forum (WEF) „The Global Competitiveness Report” (GCR) című kiadványa,

² Ami a kérdés hazai vonatkozásait illeti, nem lehet eltekinteni attól, hogy Magyarországon eddig rosszul mérték a bruttó működőtőke-beáramlást, mert a visszaforgatott profit összege nem szerepelt a publikus adatban. 2004-től ez a tétel is megjelenik a fizetési mérlegben, és mintegy 2 százalékponttal megemeli a működőtőke-beáramlásnak, illetve a folyó fizetésimérleg-hiánynak a GDP-hez mért arányát.

³ A működőtőke-beáramlás és versenyképesség kapcsolatáról lásd például a következőkben részletesebben is tárgyalandó The Global Competitiveness Reportot (WEF, 2002–2003).

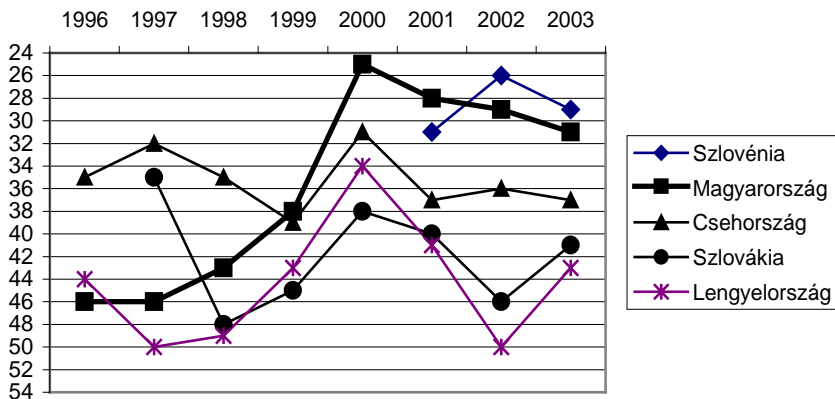
valamint az Institute for Management Development (IMD) „The World Competitiveness Report” (WCR) című kötete reprezentálja e megközelítést, amely – minden él nélkül – okkal tekinthető eklektikusnak. E kiadványok ugyanis számos részadat (makro-, mikro-, gazdaságpolitikai és intézményi mutató), továbbá sokféle vélemény összesúlyozásával publikálnak olyan szintetikus indexeket, amelyek alapján évenként sorba rendezik az egyes országokat. A WEF által készített GCR kétféle összevont versenyképességi indikátort is közzétesz: az egyiket „Growth Competitiveness Index”-nek (GCI), a másikat „Microeconomic Competitiveness Index”-nek (MCI-nak – a korábbi kiadványokban: „current competitiveness”- nek, CCI-nek) nevezik. Az előbbit (GCR) a gazdaság *növekedési potenciálját*, az utóbbit (GCI vagy MCI) pedig a gazdaság *termelékenységi szintjét* meghatározó tényezők összességéeként határozzák meg.⁴

Mivel a növekedési potenciált és a termelékenységet meghatározó tényezőket nagyon gazdag elméleti és empirikus szakirodalom vizsgálja, korántsem magától értetődő, hogy e kiadványokban ismert és alaposan tanulmányozott közgazdasági fogalmakat „versenyképességnek” keresztelnek át. A magyarázat alighanem abban keresendő, hogy a GCR szerzői tudatosan arra törekedtek: közelítsék egymáshoz, illetve kombinálják a közgazdaság-tudomány és az üzleti szemlélet (a kiadvány fő olvasói körének) szempontjait. Mind az eklektikus („szélesebb”) megközelítés, mind pedig az annak eredményeként keletkezett versenyképességi indexek okkal bírálhatók⁵ – ez azonban nem változtat azon, hogy a közzétett szintetikus mutatók (különösen pedig a részindexek) hasznos ismereteket nyújtanak arról, hogy egyes országok hol állnak (pozícióik hogyan változtak) egymáshoz viszonyítva olyan jellemzőket tekintve, amelyek fejlődési kilátásaikat, termelékenységük, illetve versenyképességük alakulását befolyásolhatják.

Az 1. és a 2. ábra a WEF–GCR korábbi és legfrissebb helyezései alapján mutatja be öt kelet-közép-európai ország relatív pozícióinak változásait.

1. ábra

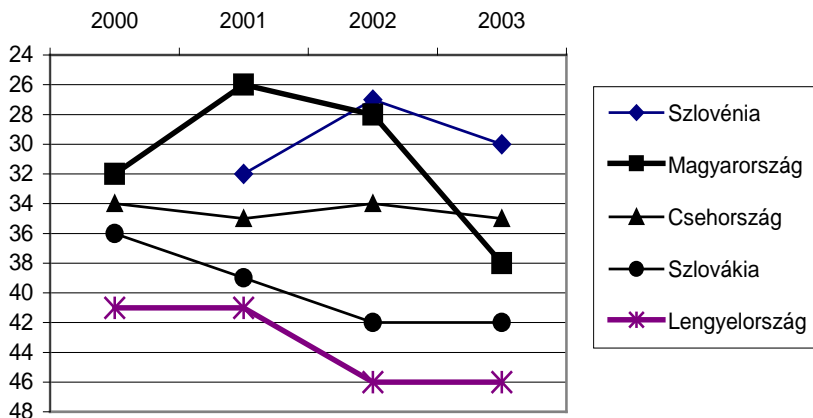
WEF–GCR: helyezések a „növekedési versenyképesség index” (GCI) alapján
(5 EU-jelölt ország helyezése – fordított skála)

⁴ „Whereas the GCI strives to estimate the underlying conditions for growth over the medium term, the ... MICI examines the underlying conditions defining the sustainable level of productivity in each of the 80 countries...” (WEF, 2002–2003, XVII. o.)

⁵ Lásd például: Lall [2001]

WEF–GCR: helyezések a „mikrogazdasági versenyképesség index” (MCI) alapján
(5 EU-jelölt ország helyezése – fordított skála)

Forrás: World Economic Forum: The Global Competitiveness Report (különböző számok).

Az 1. ábrából látható, hogy a kilencvenes évek második felében az összehasonlított kelet-közép-európai országok helyezése általában javult a „növekedési versenyképesség” tekintve. Magyarország előretörése ebben az időszakban kifejezetten látványos volt, ellenben Csehország relatív pozíciója romlott. 2000-től Magyarország évről évre hátrább csúszott, de ebben 2002-ig korántsem volt egyedül: Csehország és (a csak 2001 óta szereplő) Szlovénia kivételével a többi ország is hátrébb került. A 2003. évi helyezések szerint Magyarország ismét lejjebb sorolódott a ranglistán, viszont Lengyelország és Szlovákia feljebb lépett. Mindezekkel többé-kevésbé összhangban vannak a „mikrogazdasági versenyképesség” jelző 2. ábra alapján kirajzolódó irányzatok; 2001 után Magyarország pozíciója ez utóbbi mutató alapján is gyengült.

E rangsorváltozásoknak – különösen az évenkénti kisebb átrendeződéseknek – önmagukban nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani. Az irányzatokra azonban érdemes odafigyelni, különösen akkor, ha azok más – szakmailag kidolgozottabb – módszerek jelzéseivel egybevágnak. Nem tekinthetünk el attól sem, hogy e bizonytalan megalapozottságú mutatók és rangsorok akár az országok versenyképességét befolyásoló gyakorlati erővé is válhatnak, amennyiben üzleti (befektetői) döntésekre is hatással lehetnek. Ellenben Magyarország esetében az irányzatok mellett a szinteket sem árt nyomon követni: az 1. ábrából látható, hogy a relatív versenyképesség háromévi gyengülése sem szüntette meg „abszolút” előnyünket három összehasonlított országgal szemben. Amint később kifejtjük majd, a fajlagos bérköltségek szintjének vizsgálata alapján hasonló következtetésre jutottunk.

A GCR versenyképességi indexeinek összetevői⁶

Az ún. *növekedési versenyképesség* a technológiai versenyképességet, a közintézmények működését és a makrogazdasági környezeti feltételeket foglalja magában. A technológiai versenyképesség szempontjából Csehország, Magyarország és Szlovénia számos jelenlegi EU-tagállamot is megelőz. Előbbi két ország jó technológiai transzferbefogadóképességének, Szlovénia ugyanakkor elsősorban autonóm innovációs képességének köszönheti gyors technológiai felzárkózását. A közintézmények működése (a jog- és szerződésbiztonság, illetve átlátható korrupciómentes államigazgatás) szempontjából viszont Szlovénia kivételével valamennyi kelet-közép-európai ország gyengén teljesít; Csehország, Szlovákia és Lengyelország versenyképességét különösen gyengíti a bürokratikus szervezetek nem hatékony, korrupcióval átszótt működése. A makrogazdasági környezet tekintetében sem áll az öt ország azon a szinten, amit a felzárkózás sebessége vagy a vállalati teljesítmények javulása sugallna. Az árfolyam stabilitásával mindegyik országnak problémája volt a közelmúltban, emellett a költségvetési deficit is növekvő tendenciát mutat. A *mikrogazdasági versenyképességet* tekintve is – közvetlenül Magyarországot megelőzve – Szlovénia az éllovas. A vállalati működés és a nemzeti üzleti környezet jórészt párhuzamosan fejlődik az öt országban, és ez tükrözi a gazdasági fejlettség szerinti sorrendet. Figyelemre méltó, hogy mind az öt ország egyértelműen kedvezőbb pozíciót foglal el a mikrogazdasági versenyképesség szerinti rangsorban, mint a növekedési versenyképesség alapján.

*Értelmezés és mérés a következmények oldaláról:
a piaci részesedés változása és felbontása*

Az eklektikus megközelítéseken túllépve mindenekelőtt azt kell belátni, hogy egy ország nemzetközi versenyképességét (annak változását) közvetlenül nem tudjuk megfigyelni. Ezért az értelmezés és a mérés egyik lehetséges módja az, hogy a jelenséget annak „feltártult következményei” felől igyekszünk megragadni. Ebben az esetben magát a versenyképességet (változását) egyfajta fekete doboznak tekintjük, s az outputjából következtetünk arra, hogy mi történt a doboz belsejében.⁷

De vajon mi lehet egy ország versenyképesség-változásának az „outputja”? Korábban amelltt érveltünk, hogy sem a folyó fizetési (azon belül: a külkereskedelmi) mérleg, sem pedig a működőtőke-beáramlás változása *önmagában* nem tekinthető annak. Ha viszont – a fentebb hivatkozott *Paul Krugman* felfogásától eltérően – feltételezzük, hogy a mikrogazdasági versenyképesség-változások nemzetgazdasági aggregátuma közgazdaságilag értelmezhető, akkor az ország versenyképességének változását a lehető *legtágabban* az ország termelése (GDP-je) világgazdasági részesedésének változásával azonosíthatnánk – nyilván ez a megfontolás húzódik meg a WEF „növekedési versenyképességi indexe” mögött. Arra is utaltunk azonban: a túlságosan tág értelmezés arra vezet, hogy a közgazdaságtan egyes alapfogalmait – az adott esetben a GDP relatív növekedési ütemét – egyszerűen (és indokolatlanul) átkereszteljük.

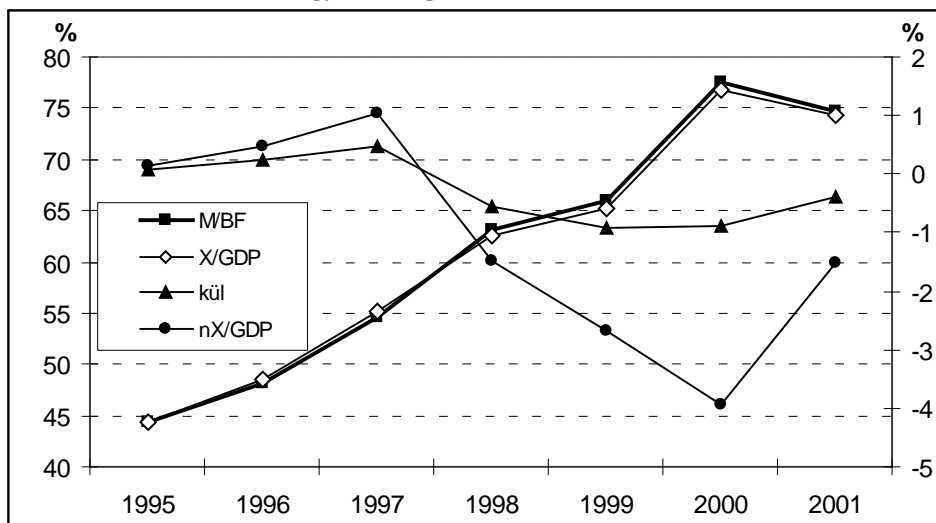
⁶ A keretes írás a Kopint-Datorg [2003] tanulmányának Bartha Attila által készített alfejezetén alapul.

⁷ A nemzetközi kereskedelem elméleteire épülő empirikus vizsgálatokon belül nagy hagyománya van annak az irányzatnak, amely a statisztikákból feltáruló következmények alapján igyekszik azok hátterét azonosítani. Voltaképpen ez a Balassa Béla által bevezetett „feltártult komparatív előny” (revealed comparative advantage) fogalmának és az arra épülő empirikus vizsgálatoknak az alapja. (Lásd: *Balassa*, 1965.)

Ezért a nemzeti versenyképesség változásának következményét célszerű szűkebben definiálni, mégpedig az ország *kivitelének* nemzetközi piaci részesedése változásaként. E megközelítés pártolói gyakran marasztalják el abban, hogy megfeledeknek a hazai termelés belföldi piaci részesedéséről. Természetesen lehetséges olyan értelmezés is, amely az ország termelése *hazai* piaci részesedésének változását állítja előtérbe, egy ilyen mutató azonban csak a termelés exportorientációjának változásával együtt értelmezhető. Vagyis az „importbehatolás” bármely mutatóját csak úgy érdemes/értelmes vizsgálni, hogy egyidejűleg az „exportkíhatolás” indikátorait is tekintetbe vesszük. Az import (hazai) piaci részesedésének legáltalánosabb mutatója az áru- és szolgáltatásimportnak a belföldi felhasználáshoz viszonyított aránya; az exportorientáció pedig az áru- és szolgáltatáskivitelnek a GDP-hez viszonyított arányával mérhető. A 3. ábra – illusztrációként – e két mutatónak, azok különbségének és a nettó export GDP-hez viszonyított arányának az alakulását mutatja Magyarországon 1995 és 2001 között.

3. ábra

**Exportorientáció (X/GDP) és importbehatolás (M/BF) folyó áron (bal skála);
a kettő különbsége és a nettó export [(X-M)/GDP] (jobb skála)
Magyarországon 1995–2001 között**

Forrás: KSH [2003] alapján saját számítás.

A 3. ábra egyrészt azt illusztrálja, hogy az importnak a belföldi felhasználáshoz viszonyított aránya a versenyképesség szempontjából önmagában értelmezhetetlen (ezáltal annak ellentettje, a „hazai termelés belföldi piaci részesedése” sem értelmezhető). Az import részesedése a hazai felhasználásban Magyarországon hat év alatt 45-ről 75 százalékra emelkedett (a belföldi termelés részesedése 55-ről 25 százalékra csökkent), ami látszólag a versenyképesség drámai romlását jelzi. Csakhogy e közben a termelés exportorientáltsága is csaknem ugyanilyen arányban változott.⁸ Az ábra egyszersmind azt is illusztrálja, hogy az exportorientáció és az importbehatolás mutatószámainak a kü-

⁸ E rendkívül magas (a korábban közöltéknél jóval magasabb) mutatók elsősorban az árukereskedelemnek és az idegenforgalomnak a korábbinál átfogóbb számbavételéből erednek.

lönbsége kissé tompítva ugyan, de csaknem pontosan követi az áru és szolgáltatás külkereskedelmimérlég-egylenegét (a nettó export $[nX/GDP]$ alakulását) – amelyről korábban kimutattuk, hogy nem tekinthető a versenyképesség mutatójának. Az ábra tehát sokféle információt tartalmaz, de abból éppen a lényeg hiányzik: miközben nőtt az export részesedése a hazai kibocsátásban, hogyan alakult részesedése a külföldi piacon? Márpedig erre a kérdésre is válaszolni kell, ha tisztázni akarjuk, hogy a „versenyképességnek” nevezett fekete doboznak mi lehetett az outputja.

Ezzel vissza is térünk ahhoz az előbbi megállapításhoz, hogy valójában a hazai export külső piaci részesedése (annak változása) az, amely lényeges információkat tartalmazhat az ország nemzetközi versenyképességének alakulásáról. Ezen a ponton azonban újabb kérdésekre ütközünk: milyen szélesen definiáljuk az exportot? Mely piacokra irányuló kivitel részesedésváltozása alapján értelmezzük a versenyképesség változását?

E kérdések megint csak arra irányítják a figyelmet, hogy a versenyképesség változása nem definiálható egyértelműen, s annak következményei sem értelmezhetőek egyértelmű módon. Elméletben az ország áru- és szolgáltatáskereskedelmi kivitelének a világ – hasonlóan értelmezett – beviteléhez viszonyított aránya lenne az ideális mutató. De egyrészt jól tudjuk, hogy a szolgáltatásforgalom számbavételét alapvető bizonytalanságok övezik, másrészt pedig azt is, hogy a kelet-európai országok számára nem a „világ”, hanem az Európai Unió jelenti a meghatározó külső piacot. Eppen ezért a továbbiakban a kelet-közép-európai országok versenyképesség-változásának következményeiről az EU extern (illetve Európából származó extern) áruimportjában való részesedésük alapján igyekszünk képet adni.

A versenyképesség változásának következményeihez egy lépéssel közelebb jutunk, ha figyelembe vesszük, hogy a teljes kivitel piaci részesedése két különböző okból emelkedhet. Egyrészt azért, mert az export szerkezete olyan termékcsoportokra összpontosul, amelyek iránt a külső kereslet az átlagosnál gyorsabban bővül – a piaci részesedés ebből eredő gyarapodását nem tekinthetjük a versenyképesség (változása) megnyilvánulásának. Másrészt azért, mert egyes termékcsoportok kivitele gyorsabban nő, mint azok külső kereslete – voltaképpen ezt tekinthetjük a versenyképesség javulása eredményének. Mindezek alapján egy ország kivitelének változása három komponensre bontható.⁹

$$\Delta X = X^* \Delta M/M + \text{„strukturális hatás”} + \text{„versenyképességi hatás”},$$

ahol: ΔX az export változása folyó áron, $\Delta M/M$ pedig a külső piac méretének relatív változása. A *strukturális hatás* – ha pozitív – azt mutatja, hogy ΔX -hez mennyiben járult hozzá az a körülmény, hogy az export olyan termékcsoportokra (esetleg országokra) koncentrálódik, amelyek iránt (ahol) az átlagosnál gyorsabban nőtt a kereslet. A változásnak azt a részét tekinthetjük a „*versenyképességi hatás*” folyamányának, amelyet a teljes piac bővülésével, valamint „strukturális hatásokkal” nem lehet megmagyarázni. (Az alábbi keretes írás tartalmazza a statisztikai adatokon alapuló dekompozícióhoz szükséges algebrai formulákat.)

⁹ E dekompozíciós technikát shift and share (S/S) analysisnak, illetve constant market share (CMS) analysisnak szokták nevezni. A módszerhez kapcsolódó elméleti megfontolásokról lásd például: *Laursen* [1998] és *Merkies–Meer* [1988] írásait, gyakorlati alkalmazást lásd: *Hamar* [1971].

Az exportnövekmény formális dekompozíciója

Az alábbiakban formálisan is bemutatjuk, hogyan bontható fel az exportnövekmény három komponensre. A változást (a növekményt) Δ -vel jelölve:

$$\Delta X_i = \sum_i \Delta x_{ij} = \sum_i x_{ij} (\Delta M / M) + \sum_i x_{ij} [(\Delta M_j / M_j) - (\Delta M / M)] + \sum_i x_{ij} [(\Delta x_{ij} / x_{ij}) - (\Delta M_j / M_j)]$$

ahol: az i index az országot, j pedig a termékcsoportot (iparágat), X az exportot, M pedig a külső piacot, vagyis az importot jelöli. Eszerint X_{ij} i ország j termékcsoportjának exportját, M_j pedig j termékcsoport összes importját jelöli. A fenti képletben az első tag

$$\sum_i x_{ij} (\Delta M / M)$$

mutatja az általános piacbővülés hatását; a második tag

$$\sum_i x_{ij} [(\Delta M_j / M_j) - (\Delta M / M)]$$

adja meg a „strukturális hatást”, végül a harmadik tag, vagyis a „maradék”

$$\sum_i x_{ij} [(\Delta x_{ij} / x_{ij}) - (\Delta M_j / M_j)]$$

a versenyképességi hatást mutatja.

Az 1. táblázat a fentiekben bemutatott dekompozíciós technika egyfajta alkalmazását illusztrálja egy korábbi tanulmány eredményeit reprodukálva. A táblázatban a kelet-közép-európai (KKE) országok *feldolgozóipari* kivitelének az EU *teljes* extern feldolgozóipari importján belüli pozícióváltozásának tényezői szerepelnek.

1. táblázat

Az EU-ba irányuló kelet-közép-európai feldolgozóipari export változásának felbontása: a versenyképességi hatás számszerűsítése (1995–2000)

	Exportnövekedés 1995=100	1995–2000			
		Exportnövekmény Millió euró	Piacbővülés	Szerkezeti hatás Százalékban	Versenyképesség
Bulgária	173	1 232,3	63	–14	52
Csehország	247	12 257,7	31	–4	73
Magyarország	296	13 889,4	24	–2	78
Lengyelország	199	10 794,8	46	–6	59
Románia	227	4 131,4	36	–5	68
Szlovákia	227	3 783,6	36	–5	68
Szlovénia	145	1 889,0	102	–7	5
Észtország	371	2 111,9	17	–2	85
Lettország	188	762,2	52	–5	52
Litvánia	228	1 161,5	36	–6	70
10-ek összesen	227	52 014	36	–4	68
Memo: EU extern import	146				

Forrás: Oblath–Richter [2002].

A magyar gazdaság feldolgozóipari teljesítménye 1995 és 2000 közötti időszakban kimagasló volt: egyedül Észtország feldolgozóipari exportnövekedése volt gyorsabb, illetve csak ennek az országnak az esetében volt jelentősebb a versenyképességi tényező szerepe az összehasonlított országok között. Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy a dekompozíció eredményeként adódó „versenyképességi hatás” statisztikailag kimutatott jelentősége nemcsak attól függ, hogy melyik időszakot vizsgáljuk, hanem attól is, hogy *a*) a teljes exportra (vagy annak csupán egy részére, ebben az esetben: csak a feldolgozóiparra) irányul-e az elemzés, *b*) az importőr régió teljes bevételéhez (vagy annak csak egy részéhez) viszonyítunk-e, végül pedig *c*) mennyire dezaggregált az elemzés (hány termékcsoport kivitelét/bevételét) elemezzük. A fenti összehasonlítás a feldolgozóipar 14 ágazata kivitelének az EU összimportjával történt egybevetésén alapult. A következőkben egy másfajta és frissebb elemzés eredményeit mutatjuk be.

Öt kelet-közép-európai ország exportnövekményének dekompozíciója és a versenyképességi hatás összehasonlítása 1997–2002 között

Az előbb ismertetett dekompozíciós technika segítségével a továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy Magyarország és négy további kelet-közép-európai ország EU-ba irányuló kivitelének növekedéséhez mely tényezők járultak hozzá. Elsősorban a „versenyképességi hatás” számszerűsítésére, és annak országok közötti összehasonlítására fordítunk figyelmet. Az elemzést az 1997 és 2002 közötti időszakra végeztük el, azon belül két részperiódust elkülönítve (1997–1999, illetve 1999–2002). Mivel ebben az időszakban az EU teljes extern importjának változását jelentősen befolyásolták olyan tényezők, amelyek az öt ország viszonylagos teljesítményétől függetlenek (elsősorban az európai valutáknak – majd az eurónak – a dollárral, illetve az ázsiai valutákkal szembeni árfolyammozgásairól van szó), az öt ország „exportteljesítményének” tényezőit nem a teljes EU extern importhoz, hanem csak az Európából származó extern importhoz viszonyítva értékeltük. Az elemzést viszonylag széles aggregátumokra (a teljes export hét árucsoportra történt felbontása alapján) végeztük el. (A számítási eredmények értékeléséhez szükséges háttér-információt a 2. táblázat, magukat az eredményeket pedig a 3. táblázat foglalja össze.)

A vizsgált időszakban az öt ország együttesen érezhetően növelte piaci részesedését az EU európai extern importjában (együttes részesedésük 25,2-ről 31,6 százalékra emelkedett). A legjobban Csehország, Lengyelország és Magyarország részesedése emelkedett; Szlovéniáé csökkent. A legnagyobb emelkedés (összesen és külön-külön) a SITC-7-es (gépek és közlekedési eszközök) árucsoportban következett be. Az alábbiakban csak arra a kérdésre összpontosítunk, hogy a bekövetkezett változásokban milyen szerepet játszott az előzőekben értelmezett „versenyképességi hatás” (lásd a 3. táblázatot).

A teljes időszakra (1997–2002) vonatkozó adatok szerint egyedül Szlovákia esetében bizonyult a versenyképesség az export növekedése szempontjából meghatározó tényezőnek (49 százalék); ezt Csehország (45 százalék) és Lengyelország (32 százalék) követi. A magyarországi kivitel bővüléséhez csak 28 százalékban járult hozzá a versenyképesség javulása, Szlovénia esetében pedig ez a faktor negatív volt (–60 százalék).

A részperiódusokat (az 1997–1999, illetve az 1999–2002 közötti fejleményeket) tekintve, az időszak egészét jellemző irányzatok, illetve sorrendek érvényesülnek, két fontos kivétellel. Az egyik: Lengyelország teljesítményének versenyképességi komponense lényegesen emelkedett (16,5-ről 30 százalékra), Magyarorszáé viszont jelentősen csökkent (36-ről 5 százalékra) a két időszak között. Szlovénia kimutatott versenyképesség-romlásának döntő része az időszak első részében következett be.

Ez az összehasonlítás tehát viszonylag kedvező eredményt mutat Magyarország versenyképességének alakulásáról az 1997–2002-es időszak egészében, ám a versenyképesség számottevő gyengülését jelzi a vizsgált periódus második részében. Csehország és Szlovákia teljesítményének versenyképességi összetevője is mérséklődött az időszak két része között, de a magyarországinál kisebb arányban.

2. táblázat

**Az öt ország termékcsoportok szerinti és összes piaci részesedésének alakulása
az EU európai extern importjában 1997–2002 között
(Százalékban)**

	SITC 0+1	SITC 2+4	SITC 3	SITC 5	SITC 7	SITC 6+8	SITC 9	SITC 0-9
1997								
Csehország	2,6	7,9	1,2	4,1	11,8	7,7	1,9	6,4
Lengyelország	10,3	6,1	2,9	3,8	9,5	11,0	3,0	7,7
Magyarország	9,2	4,4	0,8	3,4	16,3	5,1	1,0	6,3
Szlovákia	0,7	2,1	0,3	1,6	3,9	2,9	0,4	2,2
Szlovénia	0,7	1,3	0,0	1,0	4,8	3,8	0,3	2,5
Európa–EU-15 import	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
„Ötök”	23,5	21,8	5,1	14,0	46,3	30,5	6,5	25,2
X,j/X	5,1	5,0	17,6	10,0	20,0	35,7	6,5	100,0
1999								
Csehország	2,6	8,5	1,3	4,0	14,0	8,7	4,0	8,3
Lengyelország	10,8	6,0	3,0	3,6	9,5	11,5	6,1	8,6
Magyarország	9,1	4,0	1,0	3,2	19,5	5,4	3,5	8,6
Szlovákia	0,6	2,2	0,4	1,2	5,7	2,8	1,1	2,9
Szlovénia	0,7	1,4	0,0	1,2	3,9	3,5	0,5	2,6
Európa–EU-15	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
„Ötök”	23,7	22,0	5,7	13,2	52,5	31,9	15,3	31,0
X,j/X	5,1	4,7	13,5	9,9	27,6	37,5	1,8	100,0
2002								
Csehország	3,2	8,5	0,8	3,6	18,4	9,8	1,4	8,9
Lengyelország	11,4	7,1	2,4	4,1	13,3	12,6	1,5	9,1
Magyarország	9,0	4,9	0,5	5,4	19,9	5,7	0,7	8,2
Szlovákia	0,7	2,3	0,4	1,4	6,5	3,6	0,2	3,1
Szlovénia	0,5	1,4	0,2	1,1	3,7	3,2	0,3	2,2
Európa–EU-15	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
„Ötök”	24,8	24,3	4,4	15,6	61,8	35,0	4,2	31,6
X,j/X	4,4	3,5	18,5	9,0	26,2	31,5	6,9	100,0

Forrás: Eurostat alapján saját számítás.

Öt ország EU-ba irányuló exportnövekményének komponensei
(1997–2002)

1997–1999	Exportnövekmény		Dekompozíció (millió euró)			Százalékos megoszlás		
	Millió euró	1997=100	1. Piacbővülés	2. Strukturális változás	3. Versenyképesség	1. Piacbővülés	2. Strukturális változás	3. Versenyképesség
Csehország	4983	142,4	1184,9	1755,8	2042,3	23,8	35,2	41,0
Lengyelország	3241	122,8	1432,5	1275,2	533,2	44,2	39,3	16,5
Magyarország	5735	149,3	1172,7	2492,5	2069,8	20,4	43,5	36,1
Szlovákia	1963	149,3	401,5	621,4	940,1	20,5	31,7	47,9
Szlovénia	609	113,0	470,7	827,8	-689,5	77,3	135,9	-113,2
Európa–EU-15	18 525	110,1						
1999–2002		1999=100						
Csehország	10 790	164,5	8773,8	-1873,2	3889,3	81,3	-17,4	36,0
Lengyelország	10 739	161,5	9148,2	-1650,0	3240,8	85,2	-15,4	30,2
Magyarország	7929	145,7	9104,7	-1581,3	405,7	114,8	-19,9	5,1
Szlovákia	3765	163,3	3116,8	-648,5	1296,6	82,8	-17,2	34,4
Szlovénia	1561	129,6	2766,6	-830,2	-375,5	177,2	-53,2	-24,1
Európa–EU-15	106 040	152,4						
1997–2002		1997=100						
Csehország	15 773	234,2	7967,5	736,2	7069,3	50,5	4,7	44,8
Lengyelország	13 980	198,4	9632,6	-141,0	4488,4	68,9	-1,0	32,1
Magyarország	13 664	217,5	7885,4	1957,5	3821,0	57,7	14,3	28,0
Szlovákia	5728	243,8	2699,7	202,6	2825,7	47,1	3,5	49,3
Szlovénia	2170	146,5	3164,8	310,5	-1305,3	145,8	14,3	-60,2
Európa–EU-15	124 565	167,8						

Forrás: Eurostat alapján saját számítás.

A versenyképesség változásának a fentiekben bemutatott megközelítése és mérési módja – ha figyelembe vesszük a korlátait – technikai szempontból korrekt eredményeket adhat. Alapvető hiányossága viszont, hogy

– a versenyképesség mibenlétét (okait, tényezőit, jellemzőit) homályban hagyja – vagyis semmiféle információt nem tartalmaz arra nézve, hogy mi állhatott a kimutatott versenyképesség-változás háttérében; ezért

– kizárólag *ex post* elemzéseket tesz lehetővé – lényegében *semmiféle predikcióra* nem alkalmas.

Mielőtt azonban rátérnénk azokra a további értelmezési lehetőségekre, amelyek e két hiányosságot a maguk módján pótolhatják, egy fontos – a magyar gazdaság versenyképességének értékelése szempontjából lényeges – kiegészítést kell fűzni az előző szám szerű elemzéshez. Az előzőekben ugyanis a hazai export alakulását csak az EU *európai* extern importjával összehasonlítva vizsgáltuk. Ha az EU *teljes* extern importján belüli részesedéseket, illetve az EU *teljes* extern *gépimportjában* (a SITC-7 árucsoportban) képviselt részarányok alakulását tekintjük, továbbá a vizsgált időszakot kiterjesztjük 2003 első felére, akkor némileg módosul a hazai exportteljesítményről kialakult kép.

4. táblázat

Részesedések az EU teljes extern importjában és teljes extern gépimportjában (Százalékban)

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003/I
<i>Részesedés az EU teljes extern importjában</i>							
Magyarország	1,7	2,1	2,3	2,1	2,4	2,6	2,6
Csehország	1,8	2,1	2,2	2,1	2,5	2,8	3,0
Lengyelország	2,1	2,3	2,3	2,3	2,6	2,9	3,0
Szlovákia	0,6	0,8	0,8	0,7	0,8	1,0	1,2
Szlovénia	0,7	0,8	0,7	0,6	0,6	0,7	0,7
<i>Részesedés az EU extern gépimportjában</i>							
Magyarország	2,6	3,2	3,6	3,5	4,2	4,5	4,6
Csehország	1,9	2,5	2,6	2,7	3,5	4,2	4,5
Lengyelország	1,5	1,6	1,8	2,1	2,6	3,0	3,2
Szlovákia	0,8	0,8	0,7	0,7	0,7	0,8	0,9
Szlovénia	0,6	1,0	1,0	0,8	1,0	1,5	1,9

Forrás: Eurostat.

Az adatok tanúsága szerint Magyarország piaci részesedése az EU összes extern bevételében 2000 óta nőtt (2003 első felében nem változott), gépimportjában képviselt részaránya pedig folyamatosan – igaz, 2003 első felében csak minimálisan – emelkedett. Bár több kelet-közép-európai ország piaci részesedése kedvezőbben alakult, nincs szó arról, hogy Magyarország részesedése visszaszorult volna az EU *teljes* extern importjában.

Értelmezés és mérés a potenciális/parciális okok felől: ár- és költség-versenyképesség

Ha az előzőekben áttekintett megközelítés azzal jellemezhető, hogy a következményekről szól anélkül, hogy az okokkal foglalkozna, a most ismertetendő értelmezéseket ennek éppen az ellentettje jellemzi. A következőkben ugyanis olyan értelmezésekről lesz szó, amelyek lényegében egyes lehetséges/részleges okokkal, mégpedig az ár-, a költség-, illetve a profitalapú versenyképesség alakulásával azonosítják magának a versenyképességnek a változását. Egyedül ez a felfogás – és a kapcsolódó mutatók alkalmazása – nyert teret a rövidebb távú makrogazdasági (konjunktúra-) elemzésekben.

E versenyképességi mutatók a mikrogazdasági vizsgálatok fogalom- és eszköztárából kerültek át a makrogazdasági elemzésbe. Jóllehet a mikrogazdasági analógiák alkalmazása makrogazdasági szinten gyakran félrecsúszik, az ár-, illetve költség-versenyképesség fogalmi makrogazdasági szinten is jól értelmezhetők. A versenyképességnek ezek a fogalmi, illetve mutatói ugyanis makroszinten a nominális árfolyam „reálértékének” változásáról – azaz a *reálárfolyam* alakulásáról – tartalmaznak információt.

Adott ország ár-, illetve költség-versenyképessége akkor javul, ha azonos valutában kifejezve (a nominális árfolyamváltozással korrigálva) a hazai árak, illetve költségek kevésbé emelkednek, mint a partnerországokban. Ennek alapján definiálhatók az úgynevezett ár-, költség- és profitalapú versenyképességi indexek.

1. Az *áralapú* versenyképesség (egyben az áralapú reálárfolyam) változása formálisan:

$$RER_p = NER * P(\text{hazai}) / P(\text{külföldi})$$

ahol: RERP az áralapú reálárfolyam-(versenyképességi) indexet, NER a nominális árfolyamindexet, p pedig valamely árindexet jelöli. Az árindex lehet a fogyasztói (CPI), a termelői (PPI), az exportárindex (XPI), illetve a GDP-deflátor. A fenti meghatározás szerint az index emelkedése (100-nál nagyobb értéke) a valuta reálfelértékelődését, azaz az ország versenyképességének romlását jelzi.

Egy sajátos áralapú reálárfolyam-index a külkereskedelemben bekerülő (traded –T) és be nem kerülő (non-traded –NT) termékkör relatív árváltozását mutatja:

$$RER_{NTT} = NER * (P_{NT} / P_T) / (P_{kNT} / P_{kT})$$

A fenti reálárfolyam-indexet az előbbieknél csak körülményesebben lehet versenyképességi mutatóként értelmezni. *Minden egyéb tényezőt változatlanul tekintve* a RER_{NTT} emelkedése a versenyképesség romlására is utalhat, amennyiben az emelkedés háttérben a nemzetközi versenynek kitett szektorok relatív romló jövedelmezősége is meghúzódhat. De az utóbbi szektorokban a partnerországokénál gyorsabban javuló termelékenység is okozhatja a RER_{NTT} emelkedését (miközben a relatív jövedelmezőség nem változik) – ez a kelet-európai országok felzárkózásával kapcsolatban gyakran emlegetett, úgynevezett *Balassa–Samuelson*-hatásnak a lényege.¹⁰ Vagyis a fenti mutató alakulásából csak nagy körültekintés mellett lehet a versenyképességre vonatkozó következtetéseket leszűrni.

2. *Költség-versenyképesség*: a fajlagos munkaerőköltségen (unit labor cost – ULC-n) alapuló reálárfolyam-index:

$$RER_{ULC} = NER * ULC(\text{hazai}) / ULC(\text{külföldi}), ULC = W/Y = (W/L : Y/L)$$

ahol: RER_{ULC} a fajlagos munkaerőköltség-alapú reálárfolyam-index, NER a nominális árfolyamindex, ULC a fajlagos munkaerőköltség indexe, W a bérköltség, L a létszám (munkaráfordítás) indexe, Y pedig a termelés (hozzáadott érték) volumenindexe. Amint látható, az ULC-mutató az átlagos (egy dolgozóra, illetve munkaóraóra jutó) munkaerőköltség és a munkatermelékenység hányadosaként adódik. Ennek az a közgazdasági üzenete, hogy a mutató szerint értelmezett versenyképesség javul (a valuta reálfelértékelődése következik be), ha relatíve nő a termelékenység, s romlik, ha az utóbbit meghala-

¹⁰ Ha a külkereskedelemben kerülő termékeket előállító (T) szektorban a termelékenység gyorsabban emelkedik, mint a külkereskedelemben nem kerülő (NT) szektorban, a gazdaság egésze is gyorsabban fejlődik a nemzetközi átlagnál, továbbá a bérszínvonal – a T szektor termelékenységéhez igazodva – a gazdaságon belül kiegyenlítődik, akkor a külkereskedelemben nem kerülő javak (szolgáltatások) egyensúlyi relatív ára emelkedhet, ami a RERT/NT típusú reálárfolyam egyensúlyi felértékelődését jelenti. Ez a *Balassa–Samuelson*- (B–S) hatás.

dó mértékben emelkedik a relatív nominális munkaerőköltség, és/vagy erősödik a nominális árfolyam. A RER_{ULC} mutatót általában a nemzetközi versenynek kitett szektorokra (főként a feldolgozóiparra) szokás meghatározni. Kiszámítható egyéb szektorokra, illetve a gazdaság egészére is, de az így kapott eredményekből nem vonhatók le közvetlen következtetések a versenyképesség alakulására nézve.

3. *Profitalapú versenyképesség* – az *ULC*-alapú, valamint a termelőiárindex-alapú reálárfolyam-index aránya:

$$RER_{Profit} = RER_{PPI} / RER_{ULC}.$$

A RER_{Profit} a külföldhöz viszonyított hazai jövedelmezőség alakulásáról hivatott képet adni. Ez fontos versenyképességi mutató, de elnevezése félrevezető, ugyanis *nem reálárfolyam-index*: a nominális árfolyamra vonatkozó mindennemű információ nélkül is kiszámítható.¹¹

4. *Az egyszerű* (egy valutával szembeni árfolyam alapján mért) reálárfolyam- (RER -) és a *reáleffektív árfolyam*- ($REER$ -) indexek *megkülönböztetése*: Az ár-, illetve költségversenyképesség alakulása országok között összehasonlítható egy adott valutában mérve, vagy egy ország szempontjából is vizsgálható a partnerek összességéhez viszonyítva. Az utóbbi esetben a nominális effektív árfolyamváltozás ($NEER$) és a partnerekhez viszonyított átlagos relatív ár-, illetve költségváltozás eredőjeként adódó versenyképességi mutató a reáleffektív árfolyamindex ($REER$).

Az ár-, illetve költség-versenyképesség fenti mutatóihoz – akár némi ismétléseket is vállalva – a következő megjegyzéseket kell fűznünk.

a) Az ár- és költség-versenyképességi indexek makrogazdasági jelentése, illetve jelentősége abban van, hogy azok egyszersmind az egyik alapvető makrogazdasági kategóriának, a *reálárfolyam* változásának is indikátorai. (A reálárfolyam fogalma egyébként nemcsak kapcsolódik a versenyképességéhez, hanem hasonlít is rá abban az értelemben, hogy nem definiálható egyértelmű módon. Körülírható, és sokféle mutatóval jellemezhető, de nem mondható meg pontosan: micsoda és mennyi.)

b) A makrogazdasági munkaerőköltség alapú versenyképesség nem aggregálható (nem súlyozható össze) a mikroadatokból (az aggregálás itt a súlyozásnál többet jelent). Sok vállalat szempontjából ugyanis a bér- (munkaerő-) költség az összes költségnek viszonylag kis része lehet, de ebből semmi nem következik a makrogazdasági szinten értelmezett költségekre. Ezen a szinten végeredményben kétféle költség van: bér- (munkaerő-) költség és importköltség.

c) Az *ULC*-alapú reálárfolyam-mutatót, pontosabban annak felhasználóit, gyakran éri az a vád, hogy egyedül a bérköltségek leszorítását tekintik a versenyképesség forrásának. Ez félreértés. A versenyképesség javulásának alapvető forrása a termelékenység emelkedése, ám a nemzetközi piacokon nem a fajlagos volumenek, hanem az azonos valutában kifejezett ráfordítások (és árak) mérődnek össze. Magas (fizikai) termelékenységi szint mellett is versenyképtelenek lehetnek a külső/belső piacokon a hazai termelők, ha a termelékenységhez viszonyítva túlságosan magasak (túl gyorsan emelkedtek) a bérköltségek, illetve túlságosan erős (túl sokat erősödött) a hazai valuta.

d) Következésképpen a profitalapú makroszintű versenyképesség is mást jelent, illetve mást mutat, mint az egyedi vállalati jövedelmezőségeknek valamilyen súlyozott átlaga. Arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy noha a profitalapú nemzetközi versenyképességi mutatóban *explicit módon nem szerepel a nominális árfolyam*, implicit módon szerepel benne: a termelői árindex (PPI) egyik meghatározójaként.

¹¹ Ez könnyen belátható: a $[NER * P(\text{hazai}) / P(\text{külföldi})] / [NER * ULC(\text{hazai}) / ULC(\text{külföldi})]$ kifejezésből kiesik a NER , a nominális árfolyam.

e) Annak, hogy a profitalapú nemzetközi (!) versenyképességi mutatóból hiányzik a nominális árfolyam, technikai okai vannak. E technikai körülménynek esetünkben talán érdemes mélyebb mondandót is tulajdonítani. Nevezetesen azt, hogy a versenyképességi gondok kezelésére a valutaárfolyamot nem mindig lehet, illetve ha lehetne, sem feltétlenül kellene eszközként felhasználni – erre a későbbiekben visszatérünk.

Az ár- és költség-versenyképességi mutatók empirikus alakulására vonatkozó – igen szelektív – áttekintésünkben először az euróban mért ULC-alapú hazai reálárfolyam változását hasonlítjuk össze néhány más kelet-közép-európai országgal, majd az ULC-re vonatkozó színvonal-összehasonlítások nehézségeit illusztráljuk, végül a forint háromféle reálfektív árfolyamindexéről adunk képet.

Euróban mért ULC-alapú versenyképességi-indexek

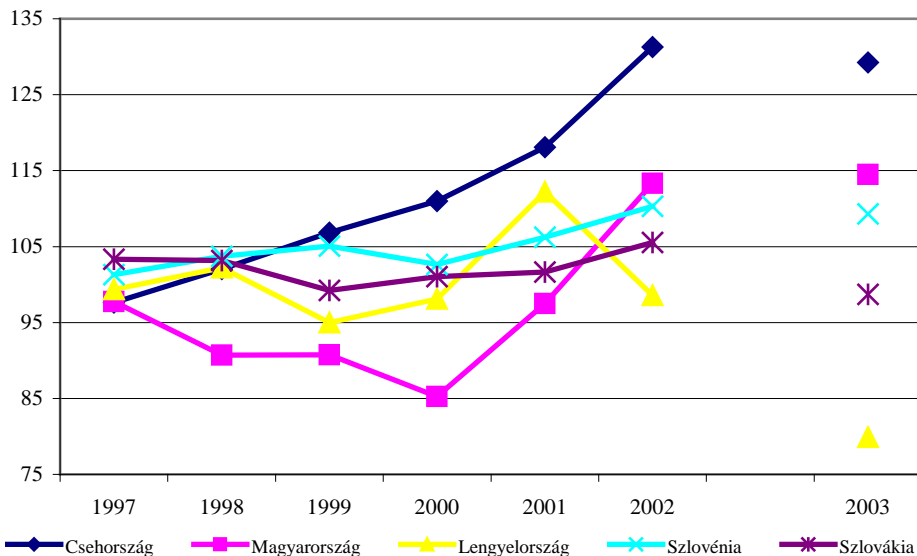
A következőkben kétféle adatforrás alapján mutatjuk be a termékegységre jutó munkaerőköltség (ULC) alakulását Magyarországon és néhány kelet-közép-európai országban. Az egyik forrást az érintett országok iparstatisztikája, a másikat pedig a nemzeti számlákban szereplő ipari, illetve jövedelmi adatok jelentik. Így nem csupán az ULC alakulásáról kívánunk képet adni, hanem arról is, hogy az eltérően számított mutatók alapján kirajzolódó irányzatok olykor jelentősen különbözhetnek egymástól.

– Bruttó termelés és bruttó bérek alapján számított ULC-mutatók

A 4. ábra arról tájékoztat, hogy azonos valutában (euróban) mérve, hogyan változott az egységnyi feldolgozóipari bruttó kibocsátásra jutó bruttó bérek szintje öt kelet-közép-európai ország között 1996 óta.

4. ábra

Az euróban számított feldolgozóipari ULC változása a kelet-közép-európai országokban (1996=100)

Megjegyzés: A 2003. évi adatok 2003. I. negyedévére vonatkoznak.

Forrás: Cestat, Canstat alapján saját számítás.

1996 és 2002 között az ilyen módon számított, euróban kifejezett fajlagos bérköltség Csehországban több mint 30 százalékkal, Magyarországon 13 százalékkal, Szlovéniában 10 százalékkal és Szlovákiában 5,5 százalékkal *emelkedett*, míg Lengyelországban enyhén csökkent. (A 2003 első negyedévét jelölő pontok csupán tájékoztatást adnak a 2002 és 2003 első negyedéve közti változásokról: ezekből nem lehet az év egészére jellemző folyamatokra következtetni). Az éves változások alapján a vizsgált periódust célszerű két szakaszra osztani, az 1996–2000, illetve 2001–2002 közötti időszakra. E két szakasz főbb jellemzőit az 5. táblázat mutatja be.

A táblázat első része a végeredményről, az ULC-alapú, euróban kifejezett versenyképesség (reálárfolyam) alakulásáról ad képet, a többi része pedig arról, hogy miként változtak a mutatót alakító fontosabb tényezők: a termelékenység, a nominális keresetek és az euróval szembeni nominális árfolyam.

A táblázat egyik fontos üzenete, hogy 2001–2002-ben nagyon jelentősen – az összehasonlított országokénál sokkal nagyobb mértékben – romlott a hazai költségversenyképesség, amihez a többi országénál gyorsabb keresetemelkedés, a gyenge termelékenységjavulás és a valuta gyors nominális felértékelődése egyaránt hozzájárult.

5. táblázat

A feldolgozóipari ULC-alapú versenyképesség (reálárfolyam) alakulása euróban és annak összetevői 1996 és 2002 között
(Százalékos változás)

	1996–2002	1996–2000	2001–2002
I. ULC változása euróban [(+) emelkedés; (-): csökkenés]			
Csehország	+31,3	+10,0	+18,3
Lengyelország	-1,4	-1,9	+0,5
Szlovákia	+5,5	+1,0	+4,5
Szlovénia	+10,3	+2,6	+7,5
Magyarország	+13,3	-14,7	+33,0
II. A termelékenység (Y/L) változása			
Csehország	+35,0	+22,5	+10,2
Lengyelország	+68,9	+47,6	+14,5
Szlovákia	+44,4	+28,1	+12,7
Szlovénia	+25,6	+22,4	+2,6
Magyarország	+73,1	+64,1	+5,5
III. A nominális keresetek (W) alakulása			
Csehország	+60,7	+42,5	+12,8
Lengyelország	+90,1	+71,9	+10,5
Szlovákia	+69,5	+43,6	+18,0
Szlovénia	+84,8	+51,9	+21,7
Magyarország	+145,7	+90,4	+29,0
IV. Az euróval szembeni árfolyam (R) változása [(+): felértékelődés; (-): leértékelődés]			
Csehország	+10,3	-4,5	+15,6
Lengyelország	-12,4	-15,8	+4,0
Szlovákia	-25,1	-17,3	-9,4
Szlovénia	-10,1	-9,8	-0,3
Magyarország	-10,2	-26,5	+8,7

Megjegyzés: $dULC(eur) \approx dW - d(Y/L) + dR(eur)$.

Forrás: Cestat, Canstat alapján saját számítás.

A fenti – a bruttó kibocsátás alapján számított – mutatók szerint az elmúlt néhány évben egyértelműen romlott a hazai gazdaság költség-versenyképessége a négy kelet-közép-európai országgal összehasonlítva. A továbbiakban áttekintjük, hogy a fentiekhez viszonyítva mit mutatnak a hozzáadott értéken alapuló ULC-indikátorok.

A bruttó kibocsátás alapján számított ULC-alapú feldolgozóipari versenyképesség változásának összetevői

A legtöbb országban 1996–2000 között javult az ULC-alapú versenyképesség (illetve, ahol romlott, ebben az időszakban mértéke kisebb volt). Ebben a periódusban a feldolgozóipari keresetek euróban számított ütemét mindenütt mérsékelte a nemzeti valuta nominális leértékelődése. A feldolgozóipari termelékenységjavulás Magyarországon és Lengyelországban nagyobb, Szlovákiában és Szlovéniában pedig közel akkora volt, mint az euróárfolyammal korrigált keresetemelkedés. A 2000–2002 közti időszakban – Lengyelország kivételével, ahol nem változott a fajlagos bérköltség – minden vizsgált országban romlott a mutató. Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban a nemzeti valuta erősödése hozzáadódott a keresetek emelkedéséhez, így a termelékenység növekedése csak Lengyelországban tudta ellensúlyozni az euróban számított bérek gyors emelkedését. Bár Szlovéniában és Szlovákiában gyengült a nemzeti valuta, s ez mérsékelte az euróban számított keresetek növekedését, a termelékenységjavulás ezekben az országokban is elmaradt az árfolyamváltással korrigált bérek alakulásától.

A 2002. utáni időszakból mindössze egy negyedéves adat áll rendelkezésre, ez Magyarország kivételével (ahol előző év 2002. I. negyedévéhez képest 2003. első negyedévében 1 százalékkal romlott a mutató) az összes vizsgált országban az ULC javulását mutatja. A keresetek emelkedésének és az árfolyam erősödésének hatása még mindig jelentős Csehországban és Magyarországon. Lengyelországban viszont a zloty gyengülésének és a keresetek kismértékű növekedésének következtében, bár a termelékenység növekedése elmaradt az előző évi növekedéstől, a mutató számottevő versenyképesség-javulásra utal.

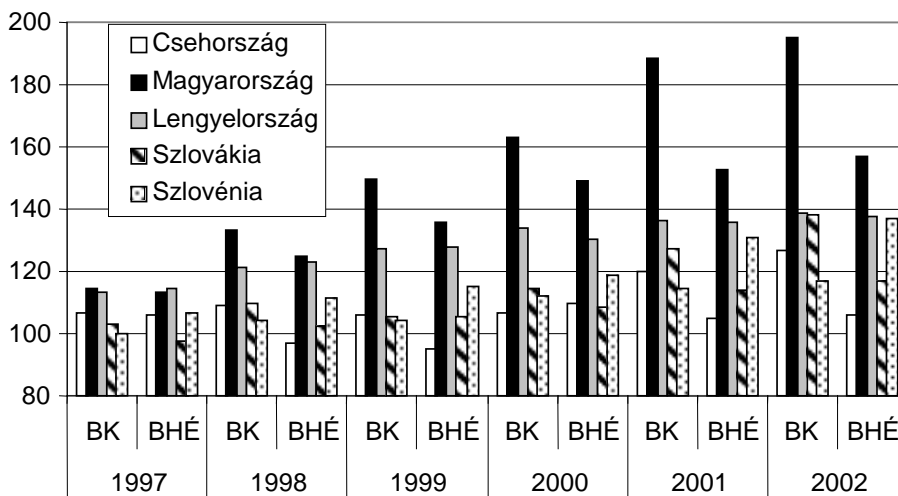
– A hozzáadott érték és a munkavállalói jövedelem változása alapján számított ULC-mutatók

Előrebocsátjuk, hogy noha az alábbiakban bemutatásra kerülő, a nemzeti számlák adataiból számított indikátorok az előbb tárgyaltaknál sokkal megalapozottabbak, az előbbieknél nehezebben és ritkábban hozzáférhetőek – főként ez magyarázza, hogy a nemzetközi összehasonlításokban és a rövidebb távú elemzésekben elsősorban a bruttó termelésen alapuló mutatókkal találkozhatunk.¹²

Az előbbi és a most ismertető mutatók közötti különbség lényegében két tényezőtől: egyrészt a bruttó termelés és a hozzáadott érték, másrészt a bruttó keresetek és a – munkáltató által fizetett társadalombiztosítási járulékot is tartalmazó – munkavállalói jövedelem eltéréseiből származhat. (Bár a létszám adatok is eltérhetnek, ennek általában kisebb a jelentősége.) Az 5. ábra a feldolgozóipar bruttó kibocsátásának (*BK*) és a hozzáadott értékének (*BHÉ*) volumenindexeit hasonlítja össze az öt országban.

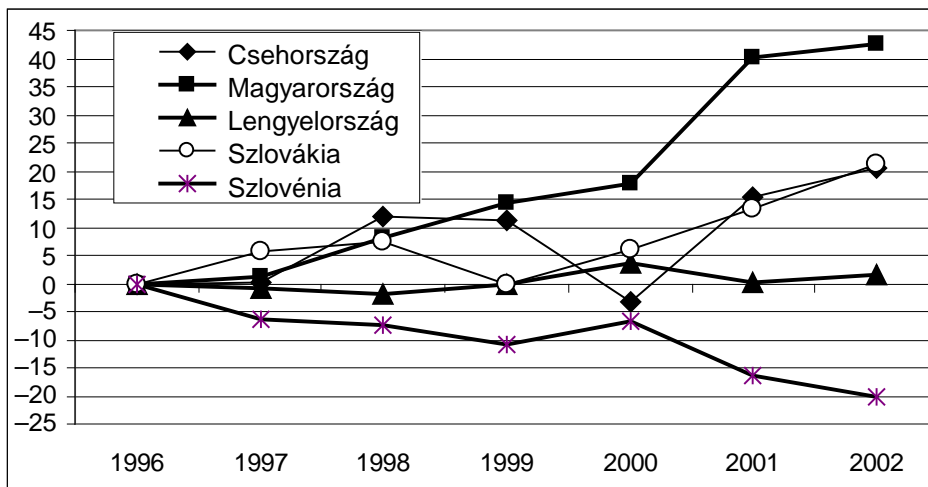
¹² A számítások forrása az EU honlapjáról hozzáférhető AMECO-adatbázis: http://europa.eu.int/comm/economy_finance/indicators/annual_macro_economic_database/ameco_en.htm

**A feldolgozóipari bruttó kibocsátás (BK) és bruttó hozzáadott érték (BHÉ)
alakulása öt kelet-közép-európai országban
(1996=100)**

Forrás: AMECO-adatbázis és nemzeti statisztikák.

**Kumulatív eltérés a feldolgozóipari bruttó kibocsátás
és a hozzáadott érték között, 1996–2002
(Százalékponban)**

Forrás: AMECO-adatbázis és nemzeti statisztikák.

Látható, hogy bár valamennyi országban eltér a bruttó termelés és a hozzáadott érték volumenindexe, a különbség Magyarország esetében a legjelentősebb. Mivel alapvetően erre vezethető vissza a hazai termelékenységnek, illetve a termékegységre jutó bérköltségnek az előző alfejezetben bemutatottól eltérő alakulása, magukat a kumulatív különbségeket is érdemes szemügyre venni (lásd a 6. ábrát).

1996 és 2002 között Magyarországon a bruttó termelés és a hozzáadott érték növekedése közti rés több mint 40 százalékponton tágult. A különbség Csehország és Szlovákia esetében a hazainak a fele, Lengyelországban a két mutató nagyjából együtt mozgott, Szlovéniában pedig – adatforrásaink szerint – a hozzáadott érték a bruttó kibocsátásnál gyorsabban emelkedett. A két mutató közötti különbség alakulása az 1990-es évek első felében tapasztalt visszaesést követő „újraiparosodás” eltérő mintáival állhat összefüggésben, e kérdés tárgyalása azonban témánkon messze túlmutatna. Itt csupán a kétféle mutató közötti rés országankénti eltéréseinek tényét kell rögzíteni – mivel alapvetően ezzel magyarázható, hogy a 6. táblázat sok tekintetben más irányzatokat jelez, mint amit az előző alfejezet 5. táblázata.

6. táblázat

**A hozzáadott értéken és a munkavállalói jövedelmen alapuló ULC
és összetevőinek alakulása 1996 és 2000 között**
(Százalékos változás)

	1996–2002	1996–2000	2001–2002
ULC változása euróban			
Csehország	57,6	21,2	30,1
Magyarország	27,3	–1,9	29,8
Lengyelország	14,7	5,0	9,3
Szlovákia	24,9	15,9	7,7
Szlovénia	–0,2	–0,9	0,7
A termelékenység változása			
Csehország	13,1	12,9	0,2
Magyarország	35,2	32,3	2,2
Lengyelország	64,7	55,4	6,0
Szlovákia	41,8	28,3	10,6
Szlovénia	47,1	31,9	11,5
Az egy foglalkoztatottra jutó, euróban kifejezett munkavállalói jövedelem változása			
Csehország	78,3	36,8	30,3
Magyarország	72,2	29,8	32,7
Lengyelország	89,0	63,2	15,8
Szlovákia	77,1	48,7	19,1
Szlovénia	46,7	30,6	12,3

Forrás: AMECO-adatbázis és a Magyarország Nemzeti Számlái 1995–2001 alapján saját számítás.

Amíg az 5. táblázat szerint a vizsgált időszak egészében Magyarországon nőtt a leggyorsabban a termelékenység, a fenti számítások tanúsága szerint a többi ország – Csehország kivételével – nálunk jobban teljesített. Az időszak első felében lényegesen kisebbnek mutatkozik a hazai termelékenység és ULC-alapú versenyképesség abszolút,

illetve relatív javulása, de továbbra is egyértelmű a 2001–2002-es időszak erősen romló irányzata. Az 6. táblázat alapján Szlovénia teljesítménye is átértékelődik, csakhogy ellenkező előjellel. Az ország termelékenysége mindkét periódusban gyorsan növekedett, és azzal mindvégig összhangban maradt az euróban kifejezett munkaerőköltség emelkedése. (Magyarország mellett elsősorban Csehországot jellemzi a termelékenység lassulását kísérő gyors munkaerőköltség-emelkedés a második periódusban.) A táblázatból egyébként az is látható, hogy 1996 és 2000 között Magyarországon az euróban kifejezett munkaerőköltség nagyjából a termelékenységgel (annak közgazdaságilag megalapozott mutatójával) összhangban változott – ebben az időszakban tehát nem keletkeztek jelentősebb „tartalékok”, amelyek az elmúlt évek nagyfokú költségemelkedésére fedezetet nyújthattak volna.

A következőkben rövid kitérőt teszünk: bemutatjuk, milyen természetű nehézségekbe ütköznek azok a próbálkozások, amelyek a makro- (illetve szektor-) szintű költségversenyképesség *színvonalának* meghatározására irányulnak.

– Az ULC-alapú versenyképességi színvonal meghatározásának nehézségei

Miközben érthető az érdeklődés az iránt, hogy „mennyivel” vagyunk versenyképesebbek (vagy versenyképtelenebbek) más országoknál, általában csak olyan adatok és mutatók állnak viszonylag könnyen hozzáférhető, illetve előállítható módon rendelkezésre, amelyek a versenyképesség (önmagunkhoz, illetve más országokhoz viszonyított) *változásáról* szólnak. Ez érthető, hiszen a versenyképesség relatív *színvonalának* mérését célzó próbálkozások szükségképpen alapvető fogalmi, módszertani és statisztikai nehézségekbe ütköznek.

7. táblázat

Az Ausztriához viszonyított feldolgozóipari fajlagos bérköltség (ULC) színvonalát öt kelet-közép-európai országban, 2001-ben
(Ausztria szintje 2000-ben =100)

	Csehország	Magyarország	Lengyelország	Szlovákia	Szlovénia
I. Relatív bruttó bérszint hivatalos árfolyamon	16,0	15,2	19,9	12,2	34,7
II. a. Relatív termelékenységi szint a GDP-PPP alapján*	44,4	66,8	50	53,7	40,3
II. b. Relatív termelékenységi szint a CA-PPP alapján*	29,4	41,5	37,2	34,4	34,3
III. a. Relatív ULC-szint GDP PPP alapján $100 \times (I./II. a)$	36,1	22,7	39,8	22,8	86,2
III. b. Relatív ULC-szint CA PPP alapján $100 \times (I./II. b.)$	54,5	36,5	53,5	35,6	101,3

*GDP-PPP: a GDP relatív árszintjét tükröző vásárlóerő-paritás; CA-PPP: az állóeszköz-felhalmozás (Capital Accumulation) relatív árszintjét tükröző vásárlóerő-paritás.

Forrás: WIIW [2003].

Illusztrációként, egyben a további gondolkodás kiindulópontjaként a bécsi Nemzeti Összehasonlító Gazdaságkutató Intézet (WIIW) számos kiadványában szereplő

(abszolút és relatív) fajlagos bérköltségszintekre vonatkozó számítások egyes problémáit tekintjük át.¹³ A 7. táblázat a WIIW [2003] által közölt – Ausztriához viszonyított – színvonalmutatókat reprodukálja arra az öt országra vonatkozóan, amelyeknek euróban kifejezett fajlagos bérköltségváltozását az előzőekben áttekintettük.

A 7. táblázat azt sugallja, hogy a) az összehasonlított országok közül messze Magyarországon a legmagasabb a termelékenységi szint; b) ehhez képest elképesztően alacsony a munkaerőköltség szintje; c) következésképpen Magyarország nemcsak Ausztriával, hanem – Szlovákia kivételével – a többi kelet-közép-európai országgal szemben is jelentős költség-versenyképességi előnyökkel rendelkezik. Az implikációk látszólag nyilvánvalóak: a hazai termelékenység viszonylagos színvonalában olyan „tartalékok” voltak 2001-ben, amelyek a valuta nominális felértékelődésére és/vagy a relatív munkaerőköltségek emelkedésére bőven fedezetet nyújthattak. Ha csakugyan ez lenne a helyzet (pontosabban: lett volna 2001-ben), akkor az előző alfejezetben bemutatott – a hazai fajlagos bérköltségek jelentős relatív emelkedését jelző – irányzattal kapcsolatban nem merülhetnének fel alapvető közgazdasági problémák.

Csak hogy a 7. táblázat által sugallt helyzetértékelés több szempontból sem tekinthető megalapozottnak. Mind a termelékenység, mind pedig a munkaerőköltség szintjének meghatározása alkalmatlan módon történt, így a hazai fajlagos munkaerőköltség valóságos relatív színvonala messze kívül lehet a táblázat alsó része által megjelölt sávon (lényegesen magasabb lehet a sáv felső részénél). Nézzük az okokat!

– Magyarországon a teljes munkaerőköltség-szint (amelynek viszonylag jó közelítését jelenti a nemzeti számlákban szereplő „munkavállalói jövedelem” kategóriája) számottevően meghaladja a bruttó bérek színvonalát, méghozzá nagyobb arányban, mint a legtöbb nyugat-európai, illetve kelet-közép-európai országban (így Ausztriában, amely az összehasonlítás bázisa, valamint a táblázatban szereplő országokban).¹⁴

– A fajlagos munkaerő-költségre vonatkozó összehasonlítás korrekt módon csak a hozzáadott értékre vetítve végezhető el. A táblázatban szereplő termelékenységi adatok azonban a bruttó termelési érték összehasonlításán alapulnak – s amint az előbb láthatuk, az utóbbi Magyarországon nagyobb mértékben maradhat el az előbbitől, mint az összehasonlított országokban.¹⁵

– Végül alapvető gond van a belföldi valutában kifejezett termelési szintre vonatkozó adatok összehasonlíthatóvá tételét biztosító vásárlóerő-paritásokkal is. A táblázatban kétféle vásárlóerő-paritáson alapuló relatív termelékenységi mutató szerepel: az egyik a teljes GDP-re vonatkozik (GDP-PPP), a másik az állóeszköz-felhalmozásra (CA-PPP). Az, hogy a kétféle számítás szerinti termelékenységi szintet jelentős távolság választja el egymástól, azt a benyomást kelti, hogy a „valóságos” szint valahol a kettő között helyezkedhet el. Valójában szó sincs erről. Ahhoz, hogy a fizikai termelékenységi különbségekről (az egy ledolgozott munkaórára, illetve egy foglalkoztatottra jutó termelésről) megbízható képet alkothassunk, valójában az egyes tevékenységek hozzáadott értékének „árát” kellene nemzetközileg összehasonlítani, s ezekből lehetne a feldolgozóipar aggregált relatív területi árindexét (vásárlóerő-paritását) meghatározni. A hivatkozott számítás – a most következőhöz hasonlóan – fordított logikát követ: más célokra készült vásárlóerő-paritásokból számítja vissza a feldolgozóipari termelés „volumenét”.

Jóllehet a legutóbb említett problémát természetesen mi sem tudjuk megoldani, az alábbiakban a fajlagos munkaerőköltség-színvonal nemzetközi összehasonlításának egy

¹³ Oblath–Richter [2002] is használta a WIIW vonatkozó számítását, anélkül azonban, hogy a szerzők felhívták volna a figyelmet a módszer problémáira.

¹⁴ Az erre vonatkozó számításokról lásd: Oblath [2002].

¹⁵ Lásd még erről: Gács [2002]; Hamar [2003]; illetve Stephan [2002] tanulmányát.

másfajta megközelítésével próbálkozunk. Megkerülve a munkaköltség és a termelékenység színvonal-összehasonlításának nehézségeit, a folyó áron mért munkavállalói jövedelemnek a folyó áron mért hozzáadott értékhez viszonyított arányából indulunk ki, és ezt a rátát hasonlítjuk össze az osztrák szinttel. Jóllehet a munkavállalói jövedelem nem azonos a teljes munkaerőköltséggel, a bruttó bérnél közelebb áll hozzá, mivel a béren felül tartalmazza a munkáltató által fizetett társadalombiztosítási járulékot is. Az így számított mutató voltaképpen az árfolyamon átszámított, termékegységre jutó munkaerőköltség: ez szerepel a NER (nominal exchange rate) alatti oszlopban. A másik három oszlopban alternatív vásárlóerő-paritásokkal végzett számítások szerepelnek: a WIIW-tanulmány által használtak mellett az állóeszköz-felhalmozás egyik részindexét, a gépekre vonatkozó vásárlóerő-paritást (CA-EQUIP-PPP) is felhasználtuk (lásd a 8. táblázatot).¹⁶

8. táblázat

A feldolgozóipari fajlagos munkaerőköltség (ULC) színvonala hivatalos árfolyamon és háromféle vásárlóerő-paritáson átszámítva (euróban), valamint az Ausztriához viszonyított relatív szintje öt kelet-közép-európai országban

	2000				2001			
	NER	CA-EQUIP-PPP	CA-PPP	GDP-PPP	NER	CA-EQUIP-PPP	CA-PPP	GDP-PPP
<i>Ausztria</i>	0,56	0,63	0,60	0,58	0,55	0,61	0,59	0,56
Csehország	0,54	0,43	0,31	0,22	0,54	0,43	0,31	0,22
Magyarország	0,55	0,43	0,35	0,23	0,57	0,45	0,36	0,24
Lengyelország	0,61	0,50	0,37	0,28	0,64	0,53	0,39	0,29
Szlovákia	0,54	0,42	0,31	0,18	0,54	0,42	0,31	0,18
Szlovénia	0,65	0,59	0,50	0,42	0,64	0,58	0,49	0,42
	Ausztria= 100							
<i>Ausztria</i>	100	100	100	100	100	100	100	100
Csehország	97	68	52	38	98	69	53	38
Magyarország	98	69	58	40	105	74	62	43
Lengyelország	109	79	62	48	118	86	67	52
Szlovákia	97	67	51	31	99	68	52	32
Szlovénia	116	93	82	73	117	94	83	74

Megjegyzés: NER: hivatalos árfolyam; GDP-PPP: a GDP relatív árszintjét tükröző vásárlóerő-paritás; CA-PPP: az állóeszköz-felhalmozás (Capital Accumulation) relatív árszintjét tükröző vásárlóerő-paritás; CA-EQUIP-PPP: gépek és berendezésekre vonatkozó vásárlóerő-paritás.

Forrás: AMECO-adatbázis és a Magyarország Nemzeti Számlái 1995–2001 alapján saját számítás.

Mint ahogy semmi biztosat nem tudunk a vizsgált országok feldolgozóipari termékeinek árszínvonal-különbségeiről, továbbá nincs tudomásunk erre irányuló újabb vizsgálatokról, annak eldöntése, hogy a négyféle átváltási kulcs közül melyik lehet alkalmasabb a termelés egységnyi „volumenének” összehasonlítására, pillanatnyilag nem empirikus, hanem közgazdasági kérdés. Abból indulhatunk ki, hogy a fejlettebb és a kevésbé fejlett országok közötti általános árszínvonal-különbségek alapvetően nem a feldolgozóipari termékek árkülönbségeiből erednek, hanem abból, hogy a szolgáltatások a fejlett orszá-

¹⁶ Mivel a GDP-re vonatkozó vásárlóerő-paritás részletei csak 1999-re álltak rendelkezésünkre, azzal a feltételezéssel éltünk, hogy az árfolyam és a vásárló-erőparitások közötti arányok 2000-ben és 2001-ben megegyeztek az 1999. évivel.

gokban – árfolyamon átszámítva – drágábbak, mint a kevésbé fejlettekben. Ez eleve kizárja az általános (GDP-re vonatkozó) vásárlóerő-paritást az alkalmas átváltási kulcsok közül. Bár a feldolgozóipari termékek szolgáltatástartalma némileg leszoríthatja e termékek árát a kelet-közép-európai országokban az osztrák szinthez viszonyítva, a különbség feltehetően nem nagyon jelentős. Ezért – tisztán logikai úton – azt valószínűsítjük, hogy a „jó” átváltási kulcs a gépekre vonatkozó vásárlóerő-paritás körül lehet. (Lásd a második és a hatodik oszlopban szereplő eredményeket.) Ennek alapján a hazai fajlagos feldolgozóipari munkaerőköltség színvonala 2000–2001 körül az osztrák szint 70-75 százaléka között lehetett – nem pedig 23 és 37 százaléka között, ahogyan azt a 7. táblázat sugallja. Arra is fel kell azonban figyelni, hogy önmagában az, hogy a bruttó kibocsátás helyett a hozzáadott értéket, a bruttó bér helyett pedig a munkavállalói jövedelmet tekintettük az összehasonlítás alapjának, eleve feljebb tolta a hazai fajlagos munkaerőköltség szintjét: a WIIW által alkalmazott vásárlóerő-paritások mellett is az osztrák színvonal 40-60 százaléka emelkedik relatív költségszintünk.

Összefoglalva, e számítások egyrészt azt jelzik, hogy noha fajlagos bérköltségeink színvonala lényegesen magasabb, mint amit a WIIW kimutatott, más kelet-közép-európai országokhoz viszonyítva nem tekinthető kirívóan magasnak. Másrészt azonban az is kiderült: arról, hogy fajlagos bérköltségeink színvonala (s így a forint bérköltségalapú reálárfolyama) a nemzetközi versenyképesség szempontjából túlságosan magas, alacsony vagy éppen jó-e, semmiféle egyszerű megállapítás sem tehető. Ahhoz, hogy erre nézve határozott megállapításokat fogalmazzunk meg, nem feltétlenül kellene ismernünk a „jó” átváltási kulcsot (vásárlóerő-paritást), de legalább ismerni kellene valamely lehetséges átváltási kulcshoz (akár a nominális árfolyamhoz) tartozó egyensúlyi szintet.¹⁷ Mindezekért a forint reálfektív árfolyamának alakulására vonatkozó alábbi elemzést óvatosan kell kezelni: az csak a változásokkal foglalkozik, így a *versenyképesség szempontjából „jó” árfolyam szintjéről nem tartalmaz információt.* (Erről részletesebben lásd a *függelék*et.)

– A hazai reálfektív árfolyamindexek alakulása és az ULC-alapú index felbontása

Az előző két pontban az ULC-alapú feldolgozóipari versenyképesség euróban kifejezett – más kelet-közép-európai országokhoz viszonyított – alakulásáról, és a színvonal-összehasonlítás nehézségeiről igyekeztünk képet adni. A következőkben a „sztenderd” mutatók – a reálfektív árfolyamindexek (REER-ek) – alapján mutatjuk be a hazai gazdaság ár- és költség-versenyképességének változását 1998 óta (lásd a 7. ábrát). A REER-indexek azt jelzik, hogy külkereskedelmi partnereink összességéhez viszonyítva, vagyis átlagosan hogyan változott ár-, illetve költség-versenyképességünk.

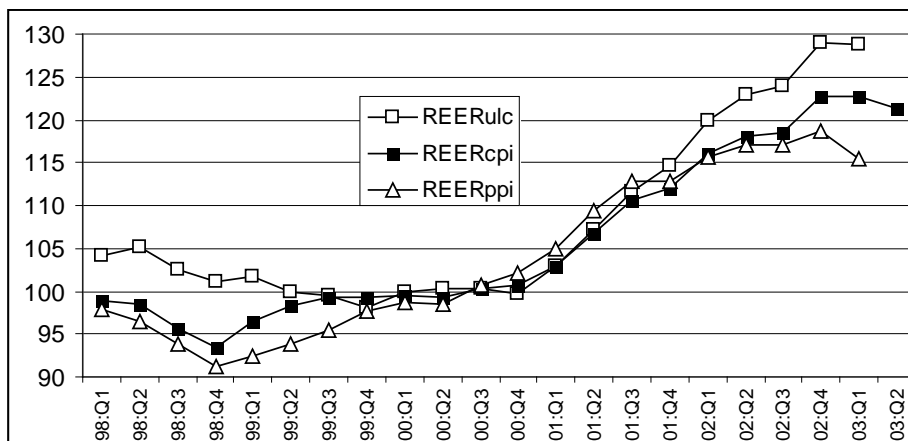
2000 után a forint reálfektív árfolyama mindhárom mutató – a termelői árak (PPI), a fogyasztói árak (CPI) és a fajlagos bérköltségek (ULC) – alapján számítva jelentősen felértékelődött. Bár 2003-ban némi korrekció történt, a bekövetkezett felértékelődés (versenyképesség-romlás) rendkívül rövid idő alatt történt, és különösen az ULC-alapú mutató esetében tekinthető túlzottnak. Lehetséges, hogy a felértékelődés egy részének voltak tartalékai: ez esetben a 2000 óta tapasztalt reálfelértékelődés *részben* egyensúlyi folyamatnak, a korábbi alulértékelttség korrekciójának tekinthető. Nem kívánunk azonban becslést adni arra, hogy a bekövetkezett felértékelődésből mekkora rész lehetett „egyensúlyi”, illetve mekkora lehetett az a rész, amely kifejezetten ártott a gazdaság

¹⁷ Lásd például Halpern és Wyplosz [1997] arra irányuló kísérletét, hogy a relatív bérszintek alapján becsüljék meg az átalakuló gazdaságok egyensúlyi reálárfolyamait.

nemzetközi versenyképességének. Ehelyett igyekszünk számszerűsíteni az ULC-alapú reálárfolyam felértékelődésének összetevőit.

7. ábra

Reálfektív árfolyamindexek: Magyarország, 1998–2002
(2000 átlaga = 100)

Forrás: MNB.

9. táblázat

**A feldolgozóipari ULC-alapú reálfektív árfolyam (REER-ULC),
illetve összetevőinek változása 2000. I. és 2003. I. n. é. között,
és a REER-ULC változásának felbontása**

	Változás 2000. I. n. é. = 100	Százalékos hozzájárulás a REER (ULC) változásához
REER(ULC)	125	100
NEER (nominális árfolyam)	111	47
Hazai ULC	116	64
Ebből:		
– hazai nominális béremelkedés	122	87
– hazai termelékenység (hozzáadott érték alapján)	105	–23
Külföldi átlagos ULC	103	–11

Forrás: MNB alapján saját számítás.

A 2000 és 2003 első negyedéve között bekövetkezett mintegy 25 százalékos ULC-alapú reálfektív felértékelődéshez a nominális árfolyam 11 százalékos effektív felértékelődése és a hazai ULC 16 százalékos emelkedése járult hozzá; a reálfektív felértékelődés mértékét azonban kissé tompította a partnerek 3 százalékos átlagos ULC-emelkedése. A hazai fajlagos bérköltség- (ULC-) növekedés a nominális bérek 22 százalékos expanziójának és a – hozzáadott érték alapján számított – termelékenység igen

csekély, 5 százalékos emelkedésének volt az eredője. A második oszlopban láthatóak az egyes komponensek százalékos hozzájárulásai az ULC-alapú reálfelértékár-folyam változásához. 47 százalék volt a nominális felértékelődés és 64 százalék a hazai ULC-emelkedés hozzájárulása; ezeket a külföldi ULC emelkedése 11 százalékkal tompította. Ami a hazai ULC komponenseit illeti: a hazai nominális béremelkedés 87 százalékkal járult hozzá a forint reálfelértékelődéshez, s ezt csak 23 százalékkal enyhíthette a termelékenység javulása.

A táblázat alapján egyértelmű: a forint reálfelértékelődésének (vagyis a feldolgozóipari költség-versenyképesség romlásának) meghatározó része a termelékenység emelkedését messze meghaladó nominális bérköltség-növekedésből adódott. Erre azonban rátett a forint nominális felértékelődése is.

„Minőségi” versenyképesség

A „minőségi versenyképesség” olyan jelenség, amely lazán körülírható ugyan, de közelebbről csak az előbbi két megközelítés (a piacirészesedés-változás, valamint az ár-, illetve költség-versenyképesség változása) kombinációjaként értelmezhető. Lazán körülírva, arról van szó, hogy egyes országok külső piaci részesedése a versenytársakhoz viszonyított emelkedő költség-, illetve árszint mellett is emelkedhet, sőt olykor ténylegesen emelkedett is – ez a megfigyelés volt az úgynevezett *Káldor*-paradoxon alapja, amelyre később jelentős kutatások épültek.¹⁸

Hangsúlyozni kell, hogy e megközelítés – *Káldor* eredeti elképzelései ellenére – nem makro-, hanem mikrogazdasági szemléletet tükröz. Ez ugyanis csak az *áron kívüli versenyképesség termék- (csoport-) szinten megmutatózó jelenségeit* tudja empirikusan megragadni. Ennek alapján – ex post – definiálható az úgynevezett nem ár- (=minőségi) versenyképesség a kivitel *egy- csoportjaira* nézve. Ez az elemzési mód azonban nem alkalmas arra, hogy a gazdaság vagy a kivitel „minőségi” versenyképessége *egészére* nézve általános megállapításokat alapozzon meg. A módszer lényegét a 10. táblázat foglalja össze:

10. táblázat

Versenyképességi mátrix

Piacirészesedés-változás		
Relatív exportárváltozás	<i>Versenyképtelen export</i> (csökkenő exportpiaci részesedés)	<i>Versenyképes export</i> (emelkedő exportpiaci részesedés)
Emelkedő relatív exportár	Árversenyképtelen (4)	Minőségileg versenyképes termékek (1)
Csökkenő relatív exportár	Minőségileg versenyképtelen termékek (bóvlik) (3)	Árversenyképes termékek (2)

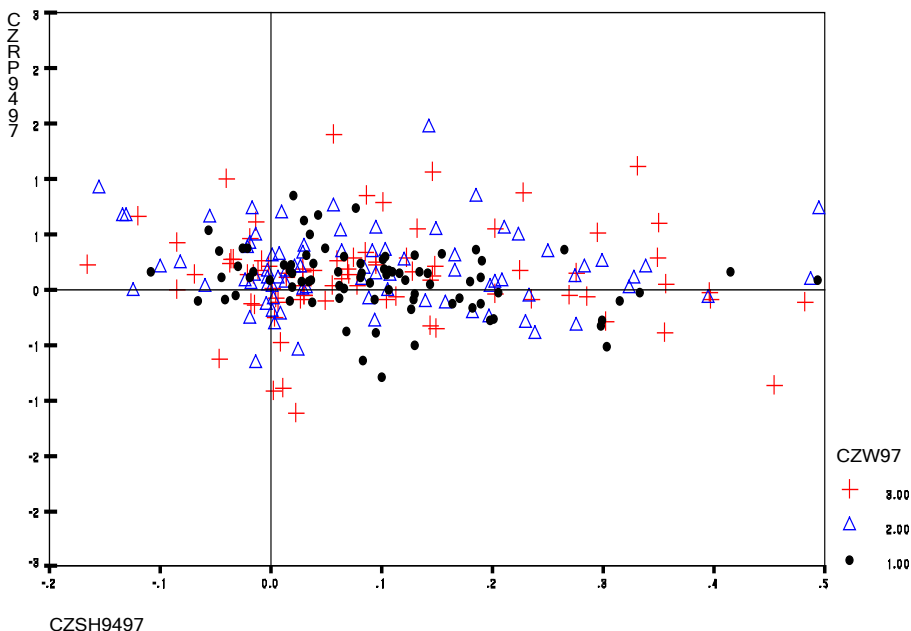
¹⁸ Lásd: *Káldor* [1978 és 1981]; továbbá *Aiginger* [1997] és *Frageberg* [1988] írásait.

A táblázat a piaci részesedés és a relatív exportváltozás koordinátaiban helyezi el az exportált termékeket. A jobb felső négyzetben a minőségileg versenyképes termékek helyezkednek el (amelyek esetében a piaci részesedés emelkedése emelkedő relatív árak mellett következett be), alatta az árversenyképes termékek találhatók; és szimmetrikusan értelmezhetők a bal oldalon lévő négyzetek. (E fogalmi keret empirikus kitöltését két példával illusztráljuk: a Magyarország és Csehország Németországba irányuló kivitelében szereplő első 300 termék pozíciójának bemutatásával 1994 és 1997 között. [A (+) jelzésű termékek részesedése legalább 3, a (Δ)-val jellettek legalább 2, a (\bullet) jelzésűeké legalább 1 tized százalék a teljes exportban.] (Lásd a 8. ábrát.)

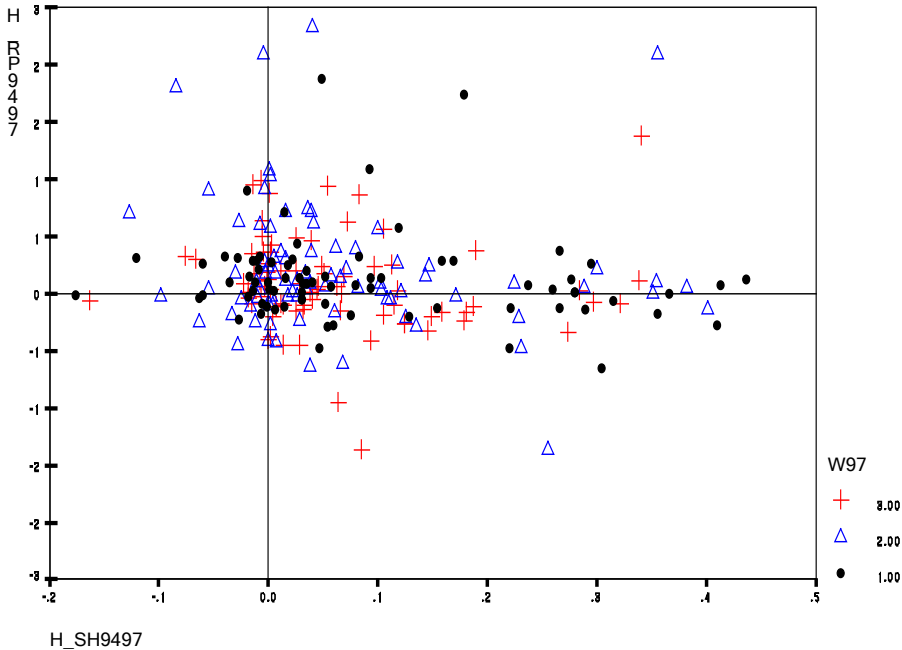
Az ábrákon látható, hogy mind Magyarország, mind Csehország Németországba irányuló kivitelében jelentős szerepet játszottak a jobb felső kvadránsban elhelyezkedő – minőségi versenyképességgel jellemezhető – termékek, ami világosan jelzi: a minőségi versenyképesség nem csupán teoretikus kuriózum, hanem a kelet-közép-európai országokat is jellemző fontos jelenség. E kérdés vizsgálata a versenyképességre vonatkozó további kutatások egyik fontos irányát jelezheti.

8. ábra

Magyarország és Csehország Németországba irányuló exportjának első 300 terméke alapján képzett versenyképességi mátrix (1994–1997)
Magyarország

Csehország

Forrás: Oblath–Pula–Szilágyi [2000].

Rövidebb és hosszabb távú versenyképesség – a megközelítések közötti összefüggések és néhány tanulság

A „minőségi versenyképesség” gondolatának az a legfontosabb üzenete, hogy bár *rövidebb* távon meghatározó lehet az ár-, illetve költség-versenyképesség alakulása, közép-, illetve *hosszabb távon* a „minőségi versenyképességet” meghatározó *minőségi* tényezők szerepe a döntő. Olyan tényezőkről van szó, amelyek lehetővé teszik, hogy hosszabb távon a partnerekhez képest (azonos valutában mért) emelkedő bér- vagy akár árszint mellett is emelkedhessen az ország nemzetközi piaci részesedése. E tényezők közül kiemelkedik a *kutatás-fejlesztés és az oktatás színvonala, a fizikai és intézményi infrastruktúra állapota – vagyis a fizikai és a humántőke-állománynak, valamint az intézményi rendszernek a minősége*. Ez utóbbiak pedig éppen azok a feltételek, amelyek a fentebb elsőként ismertetett WEF (kétségt kívül eklektikus) versenyképességi indexeit – a *termelékenység* szintjét és növekedési potenciálját befolyásoló faktorokként – meghatározzák. A termelékenység változása azonban a versenyképesség rövidebb távú megközelítéseinek is kulcseleme.

Ezt azért kell nyomatékosan hangsúlyozni, mert sokan úgy vélik: a termékegységre jutó bérköltség (ULC) alapú indikátor (reálárfolyam-index) mögött az a gondolat húzódik meg, hogy a versenyképesség javítása mindössze a bérek leszorításában, illetve a valuta leértékelésében áll. Ez azonban alapvető félreértés. Az *ULC-alapú versenyképességi index* (változatlan árfolyam mellett) *akkor javul, ha emelkedik a relatív hazai termelékenység*, és akkor romlik, ha a hazai relatív bérek a relatív termelékenységgel szembe

dést meghaladó mértékben emelkednek (és/vagy a nominális árfolyam változása elszakad az előbbi kettőtől). E mutató alkalmazása tehát nem azt sugallja, hogy a nominális béreket le kell szorítani, illetve az árfolyamot le kell értékelni, hanem azt, hogy a bér-, illetve árfolyam-alakulást a termelékenységváltozással összhangban kell tartani. A különböző megközelítések tehát megegyeznek abban, hogy a versenyképesség javulásának egyedüli tartós forrása a termelékenység javulása. A költség-versenyképességi indexek azonban felhívják a figyelmet arra is, hogy a termelékenység javulásának kedvező hatásait kikezdeheti a teljesítményekkel nem alátámasztott béremelkedés és a valuta túlzott erősödése. Lényegében ezt tapasztalhattuk Magyarországon 2001–2003-ban.

Különböző megközelítéseken alapuló versenyképességi mutatók elemzése alapján kiűnt, hogy amíg az 1990-es évek második felében egyértelműen javult, az ezredforduló óta több jel szerint gyengült a magyar gazdaság nemzetközi versenyképessége. Nem rendelkezünk azonban biztos ismeretekkel arról, hogy ez utóbbi folyamatok a forint túlzott felértékelődésére (túlértékelttségére) vezettek-e (s ha igen, milyen mértékben), mivel nagyon keveset tudunk magáról az egyensúlyi reálárfolyamról, illetve – ami lényegében ugyanazt jelenti – a külső egyensúly fenntartásával összhangban álló, euróban kifejezett bérszínvonatról.

A versenyképességre irányuló elemzésünk látszólag paradox gazdaságpolitikai tanulságokra vezet. Egyfelől arra, hogy nem szabad megengedni a béreknek a gazdaság reálteljesítményétől (a termelékenység javulásától) elszakadó emelkedését, másfelől azonban arra is, hogy amennyiben a monetáris politika *önmagában* – a valuta felértékelésével (annak előmozdításával) – igyekszik e folyamatot megakadályozni, akkor további reálfelértékelődéshez, vagyis az ország nemzetközi versenyképességének addicionális romlásához járulhat hozzá.

Mivel az ERM-II. árfolyamrendszerhez történő mielőbbi, majd a GMU-hoz (az eurózónához) való 2008. évi csatlakozási szándékunk bejelentése erősen korlátozza az árfolyam-politika lehetőségeit abban, hogy a jövőben számottevően (gazdaságpolitikai elhatározás alapján) befolyásolja a gazdaság egésze versenyképességét, alapvetően új stratégiát és technikákat kell mind makro-, mind pedig mikroszinten kidolgozni a versenyképesség javítására. Makroszinten két lehetőséget (illetve ezek kombinációját) kell mérlegelni:

- a nemzetgazdasági szintű versenyképesség minőségi tényezőinek egyértelmű előtérbe állítását (kutatás-fejlesztés, oktatás, infrastruktúra, a fizikai és humán tőke minősége),
- olyan társadalmi megállapodás, illetve konszenzus létrehozását, amely összhangba hozhatja a nominális bérek alakulását a teljesítmény (termelékenység) emelkedésével.

Ugyanakkor széles körű felvilágosítás is szükséges ahhoz, hogy a mikroszinten rögzült viselkedési minták megváltozhassanak. Mind a munkavállalóknak, mind pedig a munkáltatóknak szembe kell nézniük azzal, hogy az eurózónához való csatlakozással megszűnik egyfajta végső mentsvár, a forint nominális leértékelése. Így még látszólag/átmenetileg sem lesz eszköz arra, hogy a teljesítményektől elszakadó jövedelem-emelkedésnek a versenyképességet rontó hatásait a gazdaságpolitika kezelni tudja.

Felhasznált irodalom

- Aiginger, K. [1997]: The use of unit values to discriminate between price and quality competition. Cambridge Journal of Economics, No. 5.
- Balassa, B. [1964]: The Purchasing Power Parity Doctrine: A Reappraisal. *Journal of Political Economy*, December.
- Balassa, B [1965]: Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage. *The Manchester School*, május.
- Boltho, A. [1996]: The Assessment: International Competitiveness. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 12, No. 3. Autumn.
- Fagerberg, J. [1988]: International Competitiveness. *The Economic Journal*, június.
- Gács, J. [2002]: Structural Change and Catching Up: Experience of the Ten Candidate Countries. IIASA Interim Report, április.
- Halpern, L. –Wyplosz, C. [1997]: Equilibrium Exchange Rates in Transition Economies, *Staff Papers*, December.
- Hamar Jánosné [1971]: A magyar export alakulása és az exportra ható főbb tényezők vizsgálata 1958-1968 között (A „holland” módszer alkalmazása a magyar exportra). Konjunktúra- és Piackutató Intézet.
- Hamar Judit [2003]: A „fejlődőképes-dinamikus” és a „lemaradó-túlélő” vállalatcsoportok jellemzői a feldolgozóiparban. Kopint-Datorg, február.
- Kaldor, N. [1978]: The effect of devaluations on trade in manufactures. In: Further essays on applied economics. Duckworth, London.
- Kaldor, N. [1981]: The role of increasing returns, technical progress and cumulative causation in the theory of international trade and economic growth. *Economie Appliquée*, No. 4.
- Kopint-Datorg [2003]: Versenyképesség, felzárkózási képesség egyes EU-hoz csatlakozó országokban, főként Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában és Szlovéniában (szerk.: Somogyi Dorottya). Kopint-Datorg Rt.
- Krugman, P. [1994]: Competitiveness: A Dangerous Obsession. *Foreign Affairs*, No. 2.
- KSH [2003]: Központi Statisztikai Hivatal: Magyarország Nemzeti Számlái 1995-2001.
- Lall, S. [2001]: Comparing National Competitive Performance: An Economic Analysis of World Economic Forum's Competitiveness Index. Queen Elizabeth House (Oxford), Working Paper, S61, január.
- Laursen, K. [1998]: How Structural Change Differs, and Why it Matters (for Economic Growth). Danish Research Unit for Industrial Dynamics (DRUID), Working Paper, No. 98.
- Merkies, A. H. Q. M. – van der Meer, T. [1988]: A Theoretical Foundation for Constant Market Share Analysis. *Empirical Economics*, Vol. 13., issue 2.
- Oblath Gábor [2002]: Lemaradtak-e a bérek az EU-hoz viszonyítva? *Világgazdaság*, november 6.
- Oblath, G. – Richter, S. [2002]: Macroeconomic and Sectoral Aspects of Hungary's International Competitiveness and Trade Performance on EU Markets. WIIW, szeptember.
- Oblath, G. –Pula, G. – Szilágyi, K. [2000]: The „Qualitative” Competitiveness of CEE Countries. A contribution to the Countdown Project, <http://143.130.64.46/discuss/attachments/2D0C1478-89E-11D5-A2EB-0050DA76D265.DOC>
- Stephan, J. [2002]: Industrial Specialisation and Productivity Catch-Up in CEECs. IWH, Discussion Papers, No. 166; szeptember.
- WEF [2002–2003]: The Global Competitiveness Report 2002–2003. World Economic Forum.
- WIIW [2003]: Competitiveness of Central and Eastern European Industries – Now and in an Enlarged EU. WIIW, január.
- World Investment Report, 2003.

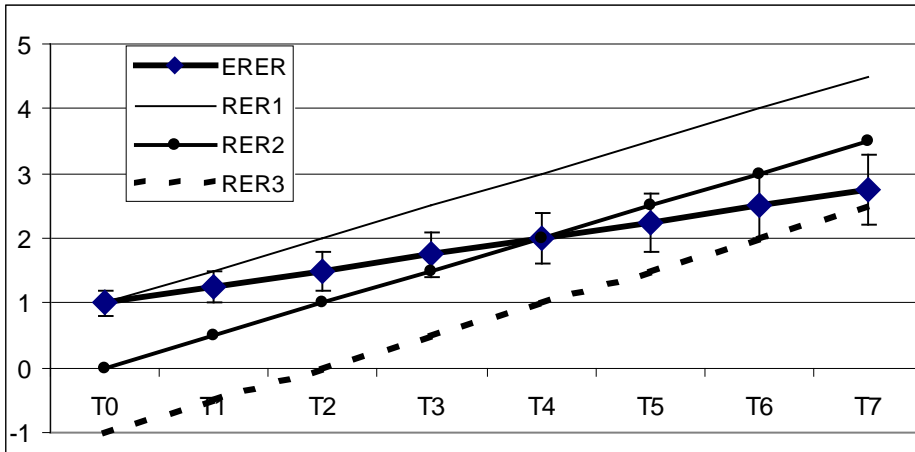
Függelék

A tényleges és az egyensúlyi reálárfolyam egymáshoz viszonyított lehetséges pályái: két illusztráció

Írásunkban kifejtettük, hogy a szokásos reálárfolyam-indexek azt mutatják: valamely bázisidőszakhoz viszonyítva hogyan *változott* a reálárfolyam, ebből azonban nem vonhatók le következtetések a tárgyidőszaki reálárfolyamra (a valuta netáni alul-, illetve túlértékeltségére) nézve. Másként fogalmazva: a szokásos reálárfolyam-indexekből megtudhatjuk, hogy ár/költség-versenyképességünk mennyivel és milyen irányban változott az egyes mutatók szerint, de ezekből az indexekből nem derül ki az, amit valójában tudni szeretnénk: ár/költség-versenyképességünk „megfelelő” volt-e a tárgyidőszakban (ha pedig nem, akkor milyen irányban és mértékben tért el attól, amit „megfelelőnek” lehet tekinteni). Ez a kérdés az egyensúlyi reálárfolyam értelmezéséhez és méréséhez vezetne át, amelyet azonban írásunkban szándékosan megkerültünk.

Az alábbi két illusztráció értelmezéséhez nincs szükség arra, hogy pontosan definiáljuk az egyensúlyi reálárfolyamot.¹⁹ Az első illusztráció (*F1. ábra*) azt feltételezi, hogy *a*) ismerjük az egyensúly reálárfolyam szintjét és pályáját (ERER), *b*) ismerjük a *tényleges* reálárfolyam irányzatát (RER1, RER2, illetve RER3).

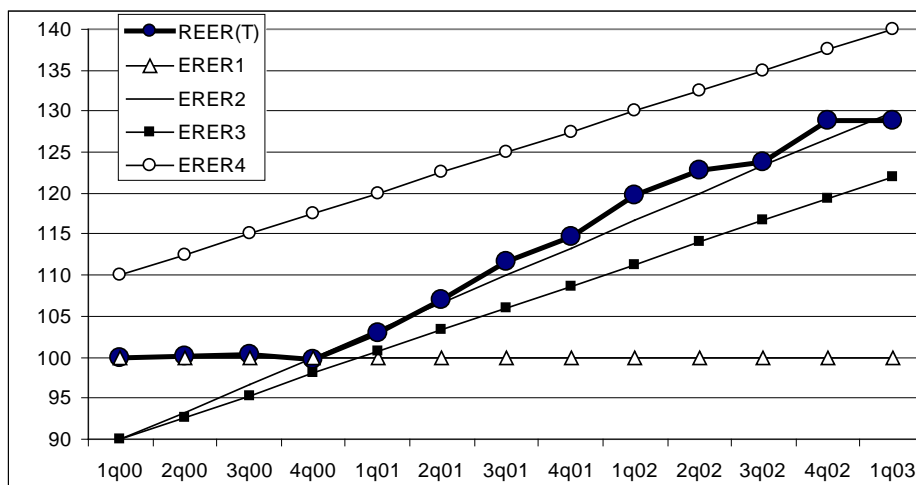
F1. ábra

¹⁹ Jóllehet igen jelentős irodalom foglalkozik az egyensúlyi reálárfolyam számszerűsítésével, és számos megközelítés, becslési módszer létezik szintjének meghatározására, a különböző megközelítések következtetései egymásnak gyakran ellentmondanak, és általában csak igen tág határok tudják megbecsülni az egyensúlyi reálárfolyam szintjét. Ezért az illusztrációinkban szereplő egyensúlyi reálárfolyamot egy létező, de empirikusan pontosan nem azonosítható változóként célszerű elgondolni.

E feltevés mellett két reálárfolyam-pálya nagyjából az egyensúlyi pálya közelébe vezet, egy pedig attól távol visz, de magukból a statisztikai adatokból nem tudhatjuk, hogy a tényleges reálárfolyam helyzetét RER1, RER2 vagy RER3 reprezentálja-e jobban.

F2. ábra

F2. ábra az előbbinek az inverze. Itt ugyanis egyrészt a tényleges (ULC-alapú) reálárfolyam látható [REER(T)], másrészt a reálárfolyam – négyféle feltevést tükröző – lehetséges *egyensúlyi* pályái (ERER1...4) szerepelnek. A mondandó nyilvánvaló: ha ERER1 fejezi ki az egyensúlyi reálárfolyamot, akkor a tényleges REER nagyon erősen túlértékelt. Ha az egyensúlyi reálárfolyam pályája ERER2-nek felelne meg, akkor nem lenne túlértékelt; ERER3 mellett viszont túl-, ERER4 esetén pedig jelentős alulértékelttség mutatkozna.

A nemzeti és a regionális felzárkózás váltómozgása az EU-országokban és Magyarországon

KERTÉSZ KRISZTIÁN

A váltómozgás-elmélet a növekedéseméletek legújabb vívmánya, amely szintézist teremt az egymással éles ellentétben lévő endogén növekedéseméletek és az agglomerációs elméletek között. Az elmélet kimondja, hogy hosszú távon a feltételes β -konvergencia-elméleteknek megfelelően mind nemzetgazdasági, mind pedig regionális szinten megvalósul a felzárkózás, de ez nem egyenletes ütemben valósul meg a két szinten. Amennyiben ugyanis a nemzetgazdaság felzárkózása felgyorsul, akkor a régiók jövedelemszintjének egymáshoz való konvergenciája lelassul, sőt ez a folyamat szélsőséges esetben akár még divergenciába is átcsaphat. Az ellentétes irányú folyamat is megvalósulhat. Az elméletet empirikus példákkal is igazolja a cikk (Írország, Görögország, Portugália, Spanyolország és Magyarország példáján). Az empirikus példákban a szerző tanulságokat von le a gazdaságpolitikára nézve is. Megállapítja, hogy a váltómozgás-folyamatok megvalósulása ellen a gazdaságpolitika semmilyen eszközzel nem tud hatni, de az országok sikerességén képes változtatni. Az empirikus tapasztalatok bemutatják azt is, hogy miként alakul a régiók és a nemzetgazdaságok fejlődési üteme különböző gazdaságpolitikai eszközök használatakor (például: protekcionista újraelosztás, infrastruktúra-fejlesztés, humántőke-fejlesztés, liberális külgazdasági nyitás).

A reálkonvergencia folyamata a tudomány mai állása szerint

Egy korábban írott cikkemben (Kertész, 2004) részletesen bemutatom a növekedéseméletek fejlődési útját Solowtól napjainkig. A cikk részletesen tárgyalja a növekedéseméletek kritikáit, bizonyítékait, belső ellentmondásait, valamint a növekedéseméleteknek az agglomerációs elméletekkel folytatott vitáit. Abban a cikkben megismerkedhetünk a konvergenciaelméletek mai állásával és fejlődésének várható jövőbeli útjával is. Ez a cikk viszont a kérdéskört kevésbé elméleti, inkább gyakorlati szemléletből közelíti meg. Empirikus példákat fogunk látni arra, hogy a legmodernebb növekedésemélet, a *váltómozgás-elmélet* (trade-off) miként valósul meg az Európai Unióban és Magyarországon, ez után az elmélet és az empirikus tapasztalatok tükrében azt fogjuk tárgyalni, hogy a gazdaságpolitikai eszközöknek milyenmozgástérük van, arra, hogy hazánk reálkonvergencia-folyamatait kedvező irányba befolyásolják.

A továbbiakban egészen röviden, az említett cikknél (Kertész, 2004) vázlatosabb formában áttekintjük, hogy mit is jelent tulajdonképpen a váltómozgás-elmélet, és hogy a konvergenciaelméletek fejlődési útja mi módon vezetett is el idáig. A közgazdasági elmélet Robert Solow 1956-os munkája óta foglalkozik a reálkonvergencia, azaz a fel-

Kertész Krisztián, a BMGE Gazdaság- és Üzletpolitika Tanszékének PhD hallgatója.

zárkózás kérdésével (Solow, 1956). Solow ugyanis ekkor alapította az ún. neoklasszikus növekedésméleti iskolát. A növekedésméletek azonban az elmúlt másfél évtizedben elég szerteágazóan fejlődtek. Egészen 2000-ig, a váltómozgás-elmélet megjelenéséig a növekedésméleteken belül éles ellentét érvényesült a tekintetben, hogy a kevésbé fejlett országok felzárkózása vajon automatikusan végbemegy-e, vagy ennek megvalósulásában döntő szerepe van a gazdaságpolitikának és az országspecifikus tényezőknek. A kilencvenes évek modernebb, ún. endogén növekedésméletei ugyanis, ellentétben a Solow-féle neoklasszikus növekedésmélettel, határozottan állították, hogy egy adott ország gazdaságpolitikája és országspecifikus tényezői döntő hatást gyakorolnak a felzárkózásra. Ezen endogén növekedésméletek döntő hatást gyakoroltak a 2000-ben megszületett váltómozgás-elméletre, mely a tudomány jelenlegi állását képviseli. A váltómozgás-elméletre azonban nemcsak a növekedésméletek gyakoroltak hatást, hanem az ún. agglomerációs elméletek is, melyek tagadják a reálkonvergencia, azaz a felzárkózás létét, és azt állítják, hogy a természetes piaci mechanizmusok a nemzeti jövedelemszintek között divergenciát okoznak, azaz azt eredményezik, hogy a kevésbé fejlett államok, térségek még jobban leszakadnak a fejlettektől (Krugman, 1990).

Vajon hogy sikerült a váltómozgás-elméletnek ezen egymással gyökeresen szemben álló és egymással állandó vitában álló elméleteket egybegyűrnia, egységesítenie? A feladat nem volt egyszerű, de az eredmény valóságos áttörést hozott a közgazdaságtudomány fejlődésében.

Az elmélet lényegét egy mondatban is össze lehet foglalni: az irányadó tendencia a feltételes β -konvergencia, azaz a gazdaságpolitikától és országspecifikus tényezőktől függő felzárkózás, de a nemzetgazdasági és a regionális konvergencia közt trade-off, azaz váltómozgás van. Más szóval, ha egy elmaradott nemzetgazdaság elkezd konvergálni a nemzetközi átlaghoz, akkor a nemzetgazdaságon belül, a belföldi régiók között divergencia – de legalábbis lassuló konvergencia – lesz megfigyelhető, azaz a fejlett régiók gyorsabban, a fejletlenek pedig lassabban fognak növekedni. Ezzel szemben az elmélet szerint, amennyiben egy átlagosnál fejletlenebb nemzetgazdaságon belül a régiók között konvergencia megy végbe, a nemzetgazdaság összteljesítménye csökkenni fog, azaz a nemzetközi átlagtól folyamatosan távolodni fog, vagy legalábbis a felzárkózási ütemének lassulása lesz megfigyelhető. Ez az elmélet egyetért azon állítással, mely szerint mind a nemzetgazdaságoknak, mind pedig ezen nemzetgazdaságok régióinak a felzárkózását döntően befolyásolják az országspecifikus tényezők és a gazdaságpolitikák, de az elmélet kimondja azt is, hogy ezen tényezők eltérően fejtik ki hatásaikat az országokra és a régiókra. Amennyiben az ország jövedelemszintjének konvergálódási üteme felgyorsul, a régióinak konvergálódási üteme lelassul és bizonyos esetekben még divergálódásba is átszaphat. Természetesen a fordított folyamat is megvalósulhat. Ezzel az elmélettel feloldhatónak látszanak az eddigi ellentétek, és magyarázhatónak tűnik, hogy miért jutottak a konvergencia jellege és annak sebessége tekintetében különböző kutatók különböző végkövetkeztetésre az előző évszázadban attól függően, hogy milyen adatbázist elemeztek. A konvergencia ugyanis nem következik be minden területi (nemzetgazdasági, illetve regionális) szinten állandóan, ráadásul ennek sebessége sem konstans, hanem a másik területi szinten bekövetkezett konvergencia (vagy divergencia) üteme által dinamikusan meghatározott.

A váltómozgás-elmélet kritikájaként azt szokták egyes közgazdászok felhozni, hogy mind ez ideig ennek igazságát empirikusan még csak az EU tagállamaiban tapasztalható folyamatokkal bizonyították be, ami felvetheti a kérdést, hogy ez nem hordoz-e magában némi specialitást. Az EU tagállamai közt ugyanis olyan félig-meddig összehangolt és egymáshoz folyamatosan hasonló gazdaságpolitikát folytató országok vannak, amelyeknek eleve feltett szándéka a konvergencia megvalósítása. Kritikus közgazdász jog-

gal teheti tehát fel a kérdést, hogy igaz-e az elmélet, ha felmérésünket egy véletlenszerűen összeállított országcsoportra irányítjuk. Ennek megválaszolása további kutatások tárgya lehet, de ez ennek az írásnak a következtetéseivel valószínűleg már nem fog módosítani semmit, hiszen mi most csupán Magyarországon és az Európai Unióban tapasztalható változások-folyamatokat fogjuk részletesen szemügyre venni.

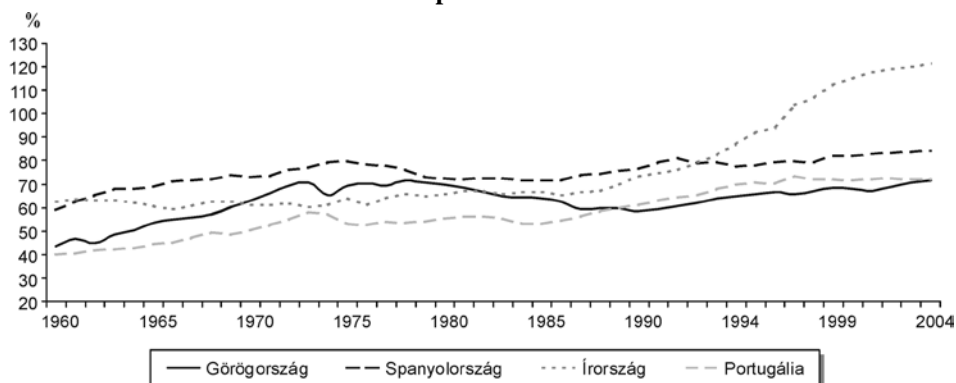
Változások-folyamatok az Európai Unióban

Tekintsük most meg empirikus példákon keresztül, hogy a változások-folyamatok miként valósulnak meg az Európai Unió kevésbé fejlett, ún. kohéziós államaiban és Magyarországon, majd ezután vonjunk le ebből következtetéseket a tekintetben, hogy vajon hasonló folyamatok várnak-e Magyarországra az EU berkeiben! (Az empirikus kutatások az országok és régiók egy főre jutó GDP-jének szóródásán alapultak.)

Az 1. ábra Spanyolország, Portugália, Görögország és Írország egy főre jutó GDP-jének időbeni alakulását mutatja az EU-15 átlagos GDP/fő mutatószámának százalékában vásárlóerő-paritáson 1960 és 2004 között (a 2002 és 2004 közti adatok becslült adatok). Egyrészt azért célszerű ezt a négy országot megfigyelés alá venni, mert EU-csatlakozásukkor jelentős lemaradásban voltak az EU átlagához képest az egy főre jutó nemzeti jövedelmük tekintetében, és ezért a csatlakozás által generált szerkezeti változások hatása a reálkonvergenciájukra jól vizsgálható, másrészt pedig azért, mert ennek a négy országnak a gazdasága a csatlakozásukkor sok tekintetben hasonlított a jelenlegi magyar gazdasághoz, és így példák Magyarországra is tanulságosak lehetnek. Attól függően, hogy mely mutatószámokat vizsgáljuk, változóan értékelhető ugyan, hogy a négy közül mely nemzetgazdaság esetéhez hasonlítható leginkább Magyarország, de összességében véve elmondható, hogy mind a négy kohéziós ország esete példaértékű lehet Magyarországra számára. Mint látható, hosszú távon szemlélve valamennyi ország esetén tapasztalható volt egy reálkonvergencia-folyamat, de ez nem azonos időszakokban és nem azonos sebességgel következett be az egyes országokban.

1. ábra

Az egy főre jutó GDP alakulása a perifériaországokban az EU-15-höz viszonyítva vásárlóerő-paritáson számolva

Forrás: Eurostat.

Írország egy főre jutó GDP-je 1960-ban 63,2 százalékra volt a későbbi EU-15 átlagának, és ez a mutató az EU-csatlakozás időpontjára, 1973-ra 60,8 százalékra süllyedt. Ez után a mélypont után egy nagyon lassú és hullámzó konvergenciafolyamat következett az 1980-as évek második feléig (1987: 67,1 százalék), majd Írország a kilencvenes években egy valóságos gazdasági csodát bemutatva rendkívül gyors növekedést produkált, és 1997-re már elérte, sőt meghaladta az EU-15 átlagát (103,7 százalék). Írország gazdasága azóta is gyorsabban növekszik, azaz pozitívan divergál az EU-átlagtól, és 2002-re a 122,3 százalékos mutatójával már Luxemburg után az EU második legfejlettebb államává vált az egy főre jutó GDP tekintetében. Szokták hangsúlyozni, hogy az egy főre jutó GNP tekintetében nem áll ilyen jól, mivel az kb. 10 százalékkal elmarad a GDP-mutatótól, de ennek ellenére az elmúlt évtized eredményei rendkívüliek. Írországban tökéletesen megfigyelhetőek voltak a váltómozgás-elmélet folyamatai, ugyanis azazal, hogy a kilencvenes évek elején elkezdődött ez az irdatlan gyors reálkonvergencia nemzetgazdasági szinten, miközben belföldön az egyes régiók között divergencia volt megfigyelhető, agglomerátumok alakultak ki Dublinban, a sziget déli és keleti régióiban, míg az északi, nyugati és a belső területek egyre inkább leszakadtak a nemzetgazdasági átlagtól. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a divergencia csak a nemzetgazdasági színvonalhoz képest következett be, de az EU-15 átlagához képest nem. Még ezen leglassabban növekvő ír régiók növekedési üteme is gyorsabb volt ugyanis, mint az EU-15 növekedési ütemének átlaga.

Spanyolország egy főre jutó GDP-je az EU átlagának 59,5 százalékaról indult 1960-ban, majd az olajválságokig folyamatos és dinamikus konvergencia volt megfigyelhető (1975: 79,9 százalék). A recesszió hatására azonban érezhető volt az ún. *Darwick-Nguyen*-hatás (ez azt mondja ki, hogy a felzárkózás recessziós időszakokban lassabb), és divergencia következett be egészen 1985-ig (71,5 százalék). Az EU-csatlakozásuk (1986) és az Egységes Európai Okmány hatályba lépése (1987) utáni években azonban, az EU általános fellendülésével párhuzamosan gyors konvergencia indult meg (1991: 80,7 százalék). A folyamat a kilencvenes években megállt, és a mutató enyhe hullámlás mellett stagnálni kezdett (1998: 79,3 százalék). Az utóbbi években azonban az euró bevezetése óta Spanyolország ismét gyorsabb növekedési ütemet produkál, mint az EU-15 átlaga (2002: 84,5 százalék). Az 1980 és 1996 közötti időszakban Spanyolországban – a váltómozgás-elméletnek megfelelően – folyamatos távolodás volt megfigyelhető a régiók jövedelemszintjei között, és a leggyorsabban növekvő, legfejlettebb agglomerátumokat Madrid és Katalónia képezte. A váltómozgás-elmélet teljesülése ellenére a két leglassabban fejlődő régió, Asztúria és Kantabria kivételével az összes régió növekedése gyorsabb volt, mint az EU-15 átlagos növekedése. Más szóval, erősen érezhető volt ebben az időszakban a nemzetgazdaságon belüli divergencia, de az EU-átlagtól csak a fenti két régió divergált.

Görögország egy főre jutó GDP-je az EU átlagának 43,8 százaléka volt 1960-ban, majd dinamikus konvergenciafolyamat volt tapasztalható egészen az olajválságokig (1973: 71,1 százalék). Ezután a hetvenes években a mutató stagnálása, majd a nyolcvanas években – az EU-csatlakozás (1981) ellenére – a gazdaság rendkívül lassú növekedése miatt a mutató erős csökkenése volt megfigyelhető (1990: 58,2 százalék). A kilencvenes évek gazdasági reformjai következtében a görög gazdaság lendületet vett, és a mai napig gyorsabb növekedést mutat fel, mint az EU-átlag (2002: 66,6 százalék). A váltómozgás-elmélet Görögország példájával is rendkívül jól bizonyítható. A nyolcvanas évek lassú növekedése (0,2 százalék) ugyanis a fő agglomerátumok – Athén és Szaloniki – és az ország centrális területeinek stagnálásával, sőt a nyolcvanas évek első felében csökkenésével volt magyarázható, miközben 1979 és 1994 között egyes elmaradottabb szigetcsoportok nemcsak a nemzeti, hanem az EU átlagánál is gyorsabb növekedést

produkáltak. A regionális különbségek csökkenése pontosan a nemzetgazdasági szintű divergálásig, 1991-ig tartott. Ettől kezdve ugyanis Athén és Szaloniki újra gyors növekedést mutatott fel, ami a kilencvenes évek első felében a regionális különbségek újabb növekedéséhez vezetett.

Portugália egy főre jutó GDP-je 1960-ban a későbbi EU-15 átlagának 39,6 százaléka volt vásárlóerő-paritáson számolva. Az 1973-as olajválságig Görögországhoz hasonlóan gyors felzárkózás volt tapasztalható (1973: 58,4 százalék), de ezután a visszaesés itt nem volt olyan drasztikus (1976: 53,2 százalék). Az EU-csatlakozásig a mutató stagnálása és enyhe hullámzása volt megfigyelhető (1986: 54,2 százalék), majd a közelmúltig egy viszonylag egyenletes ütemű felzárkózásnak lehettünk tanúi (1997: 73,4 százalék). Az utóbbi néhány évben azonban a portugál gazdaság megtorpanni látszik, és nem tudott az EU-15 átlagához képest növekedéstöbbletet felmutatni (2002: 69,2 százalék). Az Európai Bizottság elemzése szerint a közeljövőben e tekintetben nem várható változás, sőt a következő két évben a mutató további enyhe csökkenését várják (2004: 68,5 százalék). A váltómozgás-elmélet empirikus vizsgálata tekintetében Portugália esetében kétes elemzések születtek. A NUTS II. felosztás alapján vizsgált elmaradottabb régiók ugyanis gyorsabb növekedést produkáltak 1988 és 1996 között, mint a legfejlettebb lisszaboni és portói agglomerációk, ami ellentétben áll a váltómozgás-elmélettel, ha figyelembe vesszük azt, hogy ebben az időszakban a nemzetgazdasági szintű konvergencia is végbement. Számos közgazdász szerint ez azonban a portugál területek NUTS II. régiófelosztásának hibájában keresendő. A fejlettebb és gyorsabban növekvő területek ugyanis a part menti kereskedelmi és turistaövezetek, míg a félsziget belső területei felé haladva a jövedelemszint csökken. A NUTS II. régiókat azonban nem ennek megfelelően, hanem kelet–nyugati irányban hosszan elnyújtva határozták meg, így a régiók egyenként magukba foglalnak mind elmaradott, mind pedig fejlett területeket, azaz nagyon heterogénekké váltak. Ezért az adatok alapján nehéz ítéletet mondani. 1991-től azonban már az aprólékosabb felosztású NUTS III. régiókról is vannak részadataink, bár igaz, hogy csak nagyon hiányosak. Ezekből a hiányos adatforrásokból annyit lehet határozottan állítani (Quah, 1999), hogy a nyolcvanas években a leggyorsabban fejlődő régiók Lisszabon és Portó voltak, de a kilencvenes években a part menti vidéki területek növekedése felgyorsult, és elkezdtek felzárkózni a két agglomerációhoz. Az is leszűrhető még azonban, hogy az országon belül továbbra is jelentős különbségek vannak, főleg ha a két legfejletlenebb régió jövedelemszintjét hasonlítjuk össze a nemzeti átlaggal: Azori-szigetek (70 százalék) és Madeira szigete (77 százalék).

Összefoglalásképpen azt tudjuk állítani, hogy bár megcáfolhatatlan empirikus bizonyítékok – megfelelő minőségű statisztikai adatok hiánya miatt – nem támasztották alá, hogy a váltómozgás mind a négy kohéziós országban maradéktalanul és minden időszakban bekövetkezett, de az ismertett adatok és felmérések alapján nagyon nagy valószínűséggel állítható, hogy a folyamatok végbementek.

Ezek a négy országban lezajlott váltómozgás-folyamatok rendkívül hasonlítanak Magyarország elmúlt majdnem egy évtizedében történetekre. A kilencvenes évek közepe óta ugyanis, amióta Magyarország nemzetgazdasági szinten tartósan gyorsabb növekedést mutat fel, mint az EU-15, regionális szinten a kevésbé fejlett régiók divergálnak a nemzetgazdasági átlagtól (1994 óta léteznek erről KSH-kimutatások). Budapestnek és vonzáskörzetének, valamint Nyugat- és Közép-Dunántúlnak folyamatosan nőtt az országos GDP-ben való részesedése egészen 2000-ig, míg a többi kevésbé fejlett régió gazdasága lassabban növekedett ebben az időszakban, mint az országos átlag. Meg kell jegyeznünk azonban azt is, hogy a két leglassabban növekvő régiót leszámítva valamennyi magyar régió ennek ellenére gyorsabban nőtt gazdaságunk virágzó éveiben (1997–2000), mint az EU-15 átlaga, azaz szinte minden magyar régió felzárkózásban volt az EU tagállamaihoz (1. táblázat). A táblázatból az is látszik, hogy a két leglassabban növekvő régió növekedési üteme sem maradt le jelentősen az EU-15 növekedési ütemétől.

Az egy főre jutó GDP növekedési üteme Magyarország régióiban

	Átlag 1997–2000 között (%)
Közép-Magyarország	6,3
Közép-Dunántúl	6,4
Nyugat-Dunántúl	7,2
Dél-Dunántúl	3,2
Észak-Alföld	3,2
Dél-Alföld	2,3
Észak-Magyarország	1,8
Magyarország	5,0
EU-15	2,6

Forrás: Saját számítások a KSH regionális adatai alapján.

A 2. táblázatból azonban az is tisztán látszik, hogy 2001-ben ez a tendencia megfordult. Az ország ekkor ugyanis letért az egyensúlyi növekedési pályáról, és a gazdaság növekedési üteme elkezdett tendenciaszerűen lassulni. Tökéletesen visszaigazolván a változómozgás-elmélet állítását, a nemzetgazdaság felzárkózási ütemének lassulása a régiók (és megyék) közötti különbségek csökkenésével járt együtt. Más szóval 2001-ben már megfigyelhető volt, hogy a kevésbé fejlett megyék és régiók gyorsabb növekedési ütemet produkáltak, mint az országos átlag. Ezt a tényt a táblázatban látható szóródási mutatók 2001. évi trendfordulása jól tükrözi.

2. táblázat

Magyarország egy főre jutó GDP-jének területi szóródása régióként és megyéenként százalékban

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Régióként	25,5	25,2	27,0	28,7	29,0	31,2	32,7	32,0
Megyéenként	27,8	28,3	30,1	32,0	32,8	34,5	36,4	34,5

Forrás: Saját számítások KSH-adatok alapján.

Nem véletlen, hogy ezek a magyar folyamatok nagy hasonlóságot mutatnak az EU kohéziós országaiban tapasztaltakkal, hiszen a gazdaságok szerkezete számos hasonlóságot mutat Magyarországgal. Igaz, Magyarország még nem tagja az Európai Uniónak, de a magyar gazdaság már ma is sok tekintetben úgy funkcionál, mintha az ország már tag lenne. A várakozásokba a csatlakozás ténye már teljesen beépült, mind a piaci, mind a kormányzati várakozásokat illetően. Mind a munkapiaci, mind a termékpiacon szabályozást, mind pedig az áruk és szolgáltatások nemzetközi kereskedelmének volumenét elemezve (3., 4., illetve 5. táblázat) azt láthatjuk, hogy a négy ország közül csak Írország mondható nyitottabbnak, liberalizáltabbnak, mint Magyarország. Bár a működőtőke-beáramlás tekintetében jelentős a lemaradásunk (5. táblázat), és csak Görögország tőkevonzó képessége alacsonyabb hazánknál, a csatlakozási várakozások erre a mutatóra is jelentős pozitív hatást gyakoroltak az elmúlt években.

Joggal merülhet fel tehát a kérdés, hogy az Európai Unióban és az elmúlt években Magyarországon is végbemenő változómozgás-folyamatok vajon folytatódnak-e az EU-csatlakozás után is Magyarországon. Véleményem szerint középtávon, 10-15 éves időintervallumban igen, de hosszabb távra tekintve már a helyzet módosulhat. Léteznek ugyanis olyan gazdaságpolitikai eszközök, melyekkel hosszú távon korrigálhatóak a változómozgás szélsőséges hatásai. A továbbiakban ezeket a gazdaságpolitikai eszközöket fogjuk megvizsgálni az elmélet és a négy kohéziós ország empirikus tapasztalatainak a tükrében.

Munkapiaci szabályozás (OECD-kompozitmutatók, ¹ 1998)

	H	P	E	GR	IRL	Perif. átlag
1. Adminisztratív akadályok	1,6	3,7	2,8	2	1,8	2,6
2. Elbocsátás közvetlen költségei	2,6	5,2	2,1	2,9	1,7	3
3. Felmondási idő	2,8	4,3	3,5	3,3	1,6	3,2
<i>I. Határozatlan időre szóló munkasz. (1–3)</i>	2,2	4,3	2,8	2,6	1,7	2,9
4. Adminisztratív akadályok	0,7	3,1	3,7	5,1	0,4	3,1
5. Szerződések időtartama	0,6	3,3	3,7	3,5	0,2	2,7
<i>II. Határozott időre szóló munkasz. (4–5)</i>	0,6	3,2	3,7	4,5	0,3	2,9
Munkapiaci szabályozás együtt (I–II)	1,4	3,7	3,2	3,5	1	2,9

Forrás: Csermely–Csajbók [2002], 23. oldal.

4. táblázat

Termékpiazi szabályozás (OECD-kompozitmutatók, 1998)

	H	P	E	GR	IRL
1. Állami ellenőrzés	2,9	2,8	2,6	3,9	0,9
2. Vállalkozást gátló szabályozások	0,7	1,5	1,8	1,7	1,2
3. Külkereskedelmi és beruházási korlátok	1,1	1,1	0,7	1,3	0,4
4. Közgazdasági szabályozás	3,1	2,1	2,5	2,6	0,8
5. Adminisztratív szabályozás	0,5	1,5	2,3	2	1,5
Termékpiazi szabályozás együtt (1–5)	1,6	1,7	1,6	2,2	0,8

Forrás: Csermely–Csajbók [2002], 23. oldal.

5. táblázat

Nyitottsági mutatók

	Áruk és szolgáltatások nemzetközi forgalma/GDP		FDI/GDP	
	1992	2001	1992	2000
Írország	56,1	87,9	0,8	16,3
Görögország	20,3	30,6	1,4	1,4
Spanyolország	18,1	30,8		8,2
Portugália	28,7	36,2		6,7
Magyarország	33,5	68,7		2,4

Forrás: Eurostat.

Gazdaságpolitikával befolyásolható-e a váltómozgás-folyamat?

Nézzük meg tehát, hogy a váltómozgás-folyamatok negatív hatásait gazdaságpolitikai eszközökkel mi módon lehetne tompítani! Más szóval, hogy lehetne a nemzetgazdaság felzárkózási tendenciáját úgy tartóssá tenni, hogy közben a fejletlenebb régiók ne szakadjanak le a nemzeti átlagtól. Nem szabad követendő példának tekinteni ebből a szempontból a görög esetet! Görögországban, a nyolcvanas években határozott kormányzati szándék volt a régiók közti jövedelemkülönbségek csökkentése, és ezt a kor-

¹ A kompozitmutatók az adminisztratív és strukturális akadályok számszerűsítésére szolgáló mutatók. Minél alacsonyabb az érték, annál liberalizáltabb a szabályozási rendszer.

mányzat aktív gazdasági beavatkozásával próbálták elérni. A költségvetési támogatások és kormányzati megrendelések odaítélésénél protekcionista megkülönböztetéseket tettek, és előnyben részesítették a vidéki területeket. Ennek eredménye az előző fejezet alapján már ismert. A hatékonyság nemzetgazdasági szinten romlott, a növekedési ütem visszaesett, és így az állami intézkedések végül csak erősítették a váltómozgás-folyamatokat. A kilencvenes években azonban már a görögök is tanultak hibáikból, és abbahagyták a protekcionista gazdaságpolitikát, nem folyósították tovább a régió- és szektorspecifikus támogatásokat, hanem piacvezéreltebb gazdaságpolitikára tértek rá, ami – mint ahogy az *I. ábrán* is láthatjuk – nagyon kedvező hatást gyakorolt növekedésükre. Mind az elmélet, mind pedig az empirikus tapasztalatok igazolják tehát, hogy egy gazdaságpolitika csak úgy képes a közép- és hosszú távú növekedési ütemet maximalizálni, ha piacokonform módon avatkozik be a gazdaságba, azaz a beavatkozás közben a piaci allokációs mechanizmusokat nem torzítja. Az állam feladata tehát egyrészt magának a liberalizálásnak a megvalósítása és egy új, egységesebb piaci struktúra kialakítása, másrészt az államnak gondoskodnia kell a piaci kudarcok által okozott költségek és kockázatok minimalizálásáról.

A piaci liberalizálás egyébként pontosan az informatikai és telekommunikációs forradalom következtében vált nélkülözhetetlenné, hiszen ezzel a technológiai váltással a világgazdasági struktúra is megváltozott. A hetvenes és nyolcvanas években még ugyanis, amikor a gazdaságok húzóágazatai az erősen munka- és tőkeintenzív ágazatok voltak (például autógyártás, olajipar stb.), akkor még eredményes gazdaságpolitikának bizonyult az a szektorspecifikus iparpolitika, amely ezen ágazatok támogatásával és fellendítésével próbálta a gazdaság összteljesítményét növelni. Ezen ágazatok fellendülése ugyanis a termelési tényezők fokozottabb kihasználtságához vezetett, azaz nőtt a foglalkoztatottság, nőtt a reál-tőke-állomány, amely így gazdasági növekedést indukált. Ma már azonban nem ezek az iparágak a világgazdaság húzóágazatai, sőt nincs is igazán ilyen húzóágazat. Ma már bármely szektor húzóágazattá válhat, ha az újjgazdaság vívmányait alkalmazza és a high-tech forradalom eredményeit a működésébe beépíti. Ma már tehát nem az a lényeg, hogy mit csinálunk, hanem az, hogy amit csinálunk, azt milyen technológiával, milyen alacsony költséggel, mennyire termelékenyen, egyszerűen milyen versenyképesen csináljuk. Ennek a folyamatnak az irányítására a rendszer bonyolultsága miatt azonban már az állam képtelen, és ezt az egész gazdaságot átfogó kiválasztási-optimalizálási folyamatot már csak a piac képes hatékonyan koordinálni. Ráadásul, mivel ez a technológiai forradalom globális szinten (internet, informatika, telekommunikáció stb.) zajlik, ezeknek a technológiáknak az átvétele, honosítása nem valósítható meg a piac nemzetközi nyitottságának hiányában.

A négy ország empirikus példája is arról tanúskodik, hogy az a legnyitottabb és legliberalizáltabb Írország volt a legsikeresebb, amelyben a növekedés technológiavezérelt volt, vagyis a fejlődést nem a termelési tényezők fokozottabb kihasználása, hanem a termelékenység javulása eredményezte. Portugália és Spanyolország is jelentős eredményeket ért el a reálgazdasági nyitottság megvalósítása tekintetében a nyolcvanas-kilencvenes években, de távolról sem akkorát, mint Írország. A két ibériai ország (különösen Spanyolország) továbbra is nagy hangsúlyt fektetett a munkanélküliség leszorítására és a termelési tényezők fokozottabb kihasználására. A beruházások legjelentősebb részét itt az állami megrendeléseknek köszönhetően az építőipari és infrastrukturális beruházások tették ki, ellentétben az Írországban tapasztalt gép- és berendezés-beruházási dominanciával, melyet a piac vezérelt. A két eltérő gazdaságpolitika eredménye, melyet az *I. ábrán* láthatunk, önmagáért beszél. Annak ellenére, hogy Spanyolországban és Portugáliában nem valósítottak meg olyan protekcionista gazdaságpolitikát, mint Görögországban a nyolcvanas években, és igyekeztek az állami megrendeléseket

piackonform módon közbeszerzési eljárásokon keresztül kihirdetni, távolról sem voltak képesek olyan csodás eredményeket elérni, mint amelyet Írország elért a kilencvenes években.

A nemzeti és regionális jövedelemszintek váltómozgás-folyamatai tekintetében egyébként elmondhatjuk, hogy mind a két fent leírt gazdaságpolitika hosszú távon csökkentően hat a regionális különbségekre. Más szóval, az állam akár a szállítási és közlekedési infrastruktúra-fejlesztésre koncentrál, mint például Spanyolországban, akár a technológiaintenzív telekommunikációs infrastruktúra-fejlesztésre, mint például Írországban, ezzel hozzájárul a regionális különbségek csökkenéséhez, de ez a hatás csak nagyon hosszú távon érvényesül. Az eltelt 1-1,5 évtizedes időtávon még mind a kettő kevésnek bizonyult ezen országok esetében arra, hogy a váltómozgás-elmélet ténylegesen érvényét veszítse, és a nemzeti és regionális konvergenciák együtt valósuljanak meg. A közgazdasági elmélet alapján azonban ez egyáltalán nem meglepő. Az infrastruktúra fejlődése – akár szállítási, akár informatikai infrastruktúráról legyen szó – és a regionális jövedelemszintek különbségei közt ugyanis egy fordított U alakú kapcsolat van. Ez azt jelenti, hogy az infrastruktúra fejlődésének kezdeti szakasza még koncentráló hatást vált ki földrajzilag, azaz a regionális különbségeket emeli. Amennyiben azonban a fejlesztések folytatódnak, egy ponton túl az infrastruktúra fejlődése már elősegíti a fejlettebb régiók felzárkózását a fejlettebbekhez. Ennek oka az, hogy az infrastruktúra fejlődésének kezdeti szakaszában a szállítási és tranzakciós költségek csökkenése arra ösztönzi a vállalatokat, hogy az agglomerációba összpontosítsák összes termelési kapacitásvukat, kihasználva ezzel az üzemméret növekedéséből származó növekvő hozadékot. A vállalatnak így a központból kell ugyan elszállítania minden értékesítőhelyre a késztermékeit, de a szállítási költségek csökkenése miatt ez nem jelent jelentős többletköltséget, és a növekvő volumenhozadék ezt képes kárpótolni. Az infrastruktúra további fejlesztésével azonban ez a tendencia megfordul. Amint ugyanis az agglomerátumban az egyéb termelési költségek – például a munkaerőköltség, bérleti díjak stb. – megnőnek és a szállítási költségek a további infrastrukturális fejlődés hatására tovább csökkennek, ismét dekoncentrációs tendencia kezdődik meg. Ennek a logikája az, hogy egy ponton túl már az iparvállalatoknak sokkal gazdaságosabb lesz a termelőkapacitásokat a vidéki területek között szétszórni, és ezen rendkívül alacsony szállítási és tranzakciós költségek mellett a telephelyek közti logisztikai és kommunikációs rendszereket fenntartani, mint az agglomerációban maradni, és az ott feltornászott, magas bérköltségeket és bérleti díjakat vállalni. Nem kell tehát félni az infrastruktúra „túlfejlesztésétől”, sőt, pont fordítva. Annak ellenére, hogy az infrastruktúra-fejlesztés kezdetben koncentráló hatású, pontosan a fejlesztések folytatása fogja a magánberuházásokat is vidékre vonzani és az agglomeráció súlyát csökkenteni, azaz a régiók felzárkózását elősegíteni. Ez a hatás azonban csak hosszú távon érvényesül.

Magyarország Nemzeti Fejlesztési Tervét (NFT) szemügyre véve például látható, hogy még ezen optimista tervek tükrében is minimum 15 évnek kell ahhoz eltelnie, hogy az infrastruktúra fejlettsége megközelítse az Európai Unió infrastruktúrájának jelenlegi fejlettségi szintjét. Ameddig az NFT-ben kitűzött minimális célok nem valósulnak meg, nem várható, hogy a kb. 8 éve érvényesülő váltómozgás-folyamatok a visszájukra forduljanak, és a nemzeti és regionális konvergenciák egyszerre jelentkezzenek Magyarországon.

Az államnak van még néhány eszköze, amellyel képes csökkenteni a regionális különbségeket hosszú távon úgy, hogy közben a nemzeti szintű konvergenciafolyamatok ne sérüljenek. Ezen eszközök közé tartozik a humán tőke regionális fejlesztése, mely a négy ország közül Portugáliában kapott legnagyobb hangsúlyt. A kilencvenes évek elején a humán tőke fejlettségi szintjében még súlyosan lemaradt Portugália az évtized közepén reformokat indított el, melyekkel decentralizáltabbá, liberalizáltabbá tette okta-

tási rendszerét. Új egyetemeket, oktatási intézményeket hoztak létre az ország belső, fejletlenebb területein, valamint élesítették az oktatási intézmények közti versenyt. Ezek az intézkedések nagymértékben hozzájárulnak a termelékenység növeléséhez és a régiók felzárkózásához, de mivel az oktatási rendszer kiépítése és a diákok kiképzése hosszú éveket, sőt akár évtizedet vehet igénybe, ezeknek az intézkedéseknek is csak hosszú távon jelentkeznek a pozitív hatásai.

Az oktatás fejlesztésének regionális felzárkóztató hatásait ráadásul a munkaerő-piaci mobilitás jelentősen csökkentheti. Számos esetben kimutatható is volt, hogy azokban az országokban, ahol a munkaerő áramlása flexibilis, ott a humán tőke állami fejlesztése egyáltalán nem gyengítette a váltómozgás-folyamatokat. Sőt, empirikus tapasztalatokból azt szűrhetjük le, hogy a munkaerő-piaci mobilitása ezekben az országokban csak még jobban erősítette a váltómozgás-folyamatok bekövetkezését. Ez az erősítő hatás két módon képes megvalósulni. Az egyik módja az, ahogy az Írországból volt tapasztalható, nevezetesen, hogy a vidékről az agglomerátumba migráló képzett munkaerő további tőkebefektetéseket indukált, amely az agglomeráció további fejlődéséhez és a vidék további leszakadásához vezetett. A váltómozgás-folyamatokat erősíti az USA-ban megfigyelhető erős migráció is, de másképpen. Az USA-ban a tapasztalat az (*Björkstén*, 2000), hogy a migráció Írországgal ellentétben egy lefele történő váltómozgás-folyamatot indukál, azaz a nemzetgazdaság általánosan lassabb növekedése mellett fog bekövetkezni a fejlett régiók növekedésének lelassulása és lefele konvergálódása. Mindez azzal indokolható, hogy az USA teljesen más helyzetben van, mint Írország, hiszen ez a világ legfejlettebb állama, és a technológiai fejlődés itt nem a külföldről jövő technológiainporton keresztül, hanem elsősorban belső fejlesztések és folyamatok hatására valósul meg. Amerikában pontosan a munkaerő migrációja az, ami csökkenti az agglomerációban elhelyezkedő vállalatok technológiai fejlesztésekre irányuló törekvéseit. Ez a folyamatos munkaerő-utánpótlás ugyanis hajlamos elkényelmesíteni a vállalatokat, melyek ezáltal ahelyett, hogy a technológia fejlesztésére koncentrálnának egy adott probléma esetén, inkább „bevárják, míg házhoz jön az olcsó és képzett munkaerő vidékről”. Az USA elemzése természetesen nem tárgya a tanulmánynak. Az USA és Írország példájának bemutatásával csak az volt a szándékom, hogy szemléletesebben be tudjam mutatni, hogy a munkaerő mobilitásának fokozódása mi módon erősíti még jobban a váltómozgás-folyamatokat, függetlenül attól, hogy mekkora és milyen fejlettségi szinten álló gazdaságot vizsgálunk.

Magyarországon a munkaerő-piaci mobilitása összességében alacsony-közepes szinten áll európai összehasonlításban. A nagymértékű strukturális munkanélküliség ellenére nem figyelhető meg olyan tendencia, mely szerint a munkaerő az agglomerációkba áramolna, sőt az utóbbi években Budapest lakossága még csökkent is. Ilyen rugalmatlan munkaerő-piaci helyzetben (melynek oka elsősorban kulturális, társadalmi és földrajzi okokra vezethető vissza) eredményes gazdaságpolitika lehet a vidék felzárkóztatása tekintetében a humán tőke regionális fejlesztése, valamint a decentralizált és versenyztetett oktatási struktúrák kialakítása. Ez ellen szólhat azonban az, hogy a munkaerő-piaci résztvevők körében pontosan a képzetebbek mutatnak nagyobb mobilitást, és a képzetlenekek mutatnak nagyobb rugalmatlanságot. Ráadásul az, hogy a humán tőke fejlesztésének irányába tett gazdaságpolitikai lépések csak hosszú távon képesek kifejteni hatásukat, még jobban megkérdőjelezhetik a regionális felzárkóztató politika sikerességét. Hosszú távon ugyanis kérdéses már az is, hogy nem változik-e meg a munkaerő-piaci struktúra, és a kulturális, társadalmi stb. hatások nem hoznak-e létre egy még flexibilisebb munkaerőpiacot. Ha ugyanis a munkaerő-piaci rugalmasabbá válik, ami hosszú távon már lehetséges, akkor ez a gazdaságpolitikai eszköz is csak a váltómozgás-folyamatok erősítésének irányába hat.

Tanulásként elsősorban azt tudnánk levonni, hogy a gazdaságpolitika elsősorban azt képes befolyásolni, hogy az EU-hoz való nemzetgazdasági felzárkózás milyen ütemben és milyen sikeresen menjen végbe, de a váltómozgás-folyamatok ellen marginálisan kicsi befolyása van. Az ismertett gazdaságpolitikák egyike sem volt képes teljesíteni azt a célkitűzést, hogy a nemzetgazdaság Európai Unióhoz történő felzárkózása már középtávon is a nemzetgazdaságon belüli regionális különbségek csökkenésével párhuzamosan valósuljon meg. Ha protekcionista gazdaságpolitikával a vidéki területeket anyagilag támogatjuk, akkor az a termelékenységet rontja, és a nemzetgazdaság növekedésének általános lassulását eredményezi, és ezáltal valamennyi régió (vagy legalábbis a legtöbb) távolodni fog az EU átlagától. (Ez történt például Görögországban a nyolcvanas években.) Ha azonban egy exportorientált és nyitott gazdaságot hozunk létre, a növekedés technológiaintenzív és a termelékenység emelkedésén alapul, valamint az állam a piaci kudarcokat igyekszik kiküszöbölni (monopóliumok árszabályozása, bankrendszer prudens árszabályozása, infrastruktúra fejlesztése, humán tőke fejlesztése stb.), akkor a nemzetgazdaság jövedelemszintje képes konvergálni az EU átlagához. Ekkor azonban el kell túrnünk azt a negatív mellékhatást, hogy az országon belül középtávon (1-2 évtized) nőni fognak a regionális különbségek. Nem szabad azonban ezért magunkat hibáztatni, mert ez a fejlődés természetes velejárója! Éppen ellenkezőleg, ha bármilyen protekcionista intézkedéssel ez ellen próbálunk lépéseket tenni, azzal csak rosszat teszünk az egész gazdaság fejlődésének. Az EU-tól kapott strukturális támogatások elköltésénél is figyelembe kell majd vennie a gazdaságpolitikának ezeket a hatásokat! A támogatásokat olyan infrastruktúrális beruházásokra és olyan a humán tőkét fejlesztő programokra kell majd elköltenünk, amely az ország általános fejlődését gyorsítja, és nem diszkriminál se pozitív, se negatív irányban egy régiót sem. Nem szabad csak azért több forrást adni bizonyos területeknek, mert adott helyzetben elmaradottabbak, vagy lassabban fejlődnek. A helyi fejlesztéseket is minden esetben úgy kell megvalósítani, hogy azok illeszkedjenek egy országos fejlesztési programba. Igaz, hogy az elmélet szerint a gyors nemzeti felzárkózás a régiók közti különbségek növekedéséhez vezet, azonban ha a gazdaságpolitikát sikeresen valósítjuk meg, kárpótolhat minket az, hogy elérhetünk egy olyan gyors fejlődést is, hogy még az ország legszegényebb és leglassabban fejlődő területei is, annak ellenére, hogy az országos átlagtól távolodnak, az EU átlagához folyamatosan közeledni fognak. Így tehát a fejletlen régiók már középtávon sem járnának rosszul, hosszú távon pedig még kevésbé. Amikor ugyanis a nemzetgazdaság felzárkózása nagyrészt már végbement, akkor már pusztán piaci folyamatoknak köszönhetően is a nemzetgazdaság reálkonvergenciája lelassul, és a váltómozgás következtében eljön a vidéki területek felzárkózásának az ideje. A váltómozgástörvény érvényesülésének hatására ugyanis ekkor már az elmaradott területek gyorsabban, a fejlettebbek pedig lassabban fognak növekedni, mint a nemzetgazdasági átlag.

Ezek után a tanulást már két mondatban is összefoglalhatjuk. A nemzetgazdasági és regionális szinten bekövetkező konvergenciafolyamatok az EU-ban egymást váltva valósulnak meg, és ez ellen gazdaságpolitikai intézkedésekkel sem lehet tenni. A gazdaságpolitika célkitűzése a nemzetgazdaság általános fejlődése kell hogy legyen, mert ha az állam bizonyos régiókkal kivételez, vagy bizonyos régiókat diszkriminál, akkor azzal csak az ország általános fejlődését fogja vissza, és így közép- és hosszú távon valamennyi régió fejlődésére negatív hatást gyakorol, beleértve a kedvezményezett régiókat is.

Irodalomjegyzék

- Björkstén, N.* [2000]: Real convergence in the enlarged euro area: a coming challenge for monetary policy. In: Bank of Finland, Economics Department, Working Papers 1/2000.
- Csajbók Attila – Csermely Ágnes* [2002]: Az euró bevezetésének várható hasznai, költségei és időzítése. MNB Műhelytanulmányok, 24. szám, www.mnb.hu
- Darwick, S. – Nguyen, D.* [1989]: OECD comparative economic growth 1950–1985: Catching-up and convergence. In: *American Economic Review*, Vol.79, No. 5.
- European Commission* [2000]: Real convergence and catching-up in the EU. *European Economy Review*, Chapter 5, 173–207. o.
- Kertész Krisztián* [2004]: A növekedésméletek fejlődéstörténete Solowtól napjainkig. *Közgazdasági Szemle* (megjelenés alatt).
- Krugman, P.* [1990]: Increasing Returns and Economic Geography. NBER Working Paper, No. W3275, március, www.nber.org
- Quah, D.* [1999]: Models of explicit distribution dynamics, European Commission. Office for Official Publications of the European Communities. Luxembourg.
- Solow R. M.* [1956]: A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70, 65–94. o.

Brief Summary of the Articles

All-round inquiry about joining the EU and the manoeuvring possibilities of the economy policy Part II

Hungary's accession to the EU – as we know it today – will take place under unfavourable international and domestic macroeconomic conditions. On one hand the slow expansion of EU member countries and the budget tensions in the largest countries, on the other hand the balance problems of the Hungarian economy will influence the manoeuvring possibilities of the domestic economy policy in the following years.

Our inquiry this year lists some opinions on the following questions: what are the tasks in this relatively short period of time for the Hungarian economy policy to restore the internal balance in the short term, to encourage the growth and the involvement of FDI and to fulfil the requirements of EMU membership in the medium term. How is it possible to rank the goals and how can a their harmony be achieved?

International competitiveness: interpretations, indicators and some lessons for Hungary

GÁBOR OBLATH – PETRA PÉNZES

Although the concept of “international competitiveness” is in the focus of current policy discussions in Hungary, the concept does not have an unambiguous economic interpretation. The article first addresses the question whether or not the notion of competitiveness can be interpreted at the macroeconomic level, and it offers an affirmative answer. On reviewing different interpretations, we present empirical indicators of Hungary's competitiveness and offer some international comparisons. We find that the country's competitiveness deteriorated over the last years, but still there does not appear to be a fundamental misalignment in the level of the real exchange rate. Finally we formulate conclusions regarding the possible means for improving the country's competitiveness.

Trade-off between national and regional convergence in the EU countries and in Hungary

KRISZTIÁN KERTÉSZ

This study presents the latest achievement of the growth theories, the so-called trade-off theory, which establishes a synthesis between the formerly contrasting views, between the endogenous growth theories and agglomeration theory. The trade-off theory states that conditional β convergence appears both between regions and nations, but this process does not take place at a constant speed. If the speed of national convergence accelerates the velocity of regional convergence slows down, in fact, in certain cases it can even turn into divergence. Certainly the opposite process can take place as well. This essay verifies the trade-off theory with empirical evidences of Ireland, Greece, Spain, Portugal and Hungary. The study also draws some lessons for the economic policy. It concludes that the policy can not change the trade-off phenomenon by any means, but can influence the success of the economy overall. The empirical evidences show also how the various political instruments influence the rate of development of regions and states (ex. redistribution policy, development of infrastructure, improvement of human capital and liberal external economic opening).

Jogi melléklet

Az információs társadalom és az Európai Unió szerzői joga

– II. rész

DR. TATTAY LEVENTE

IV. Az IT-Irányelv

Az IT-Irányelv megjelenésére hosszas előkészületek után 2001-ben került sor. Ez az információs társadalom alapvető szerzői jogi kérdéseinek feldolgozására irányult. Ekkor adták ki az Európai Parlament és Tanács 2001. május 22-i 2001/29. EK Irányelvét „*A szerzői jogok és a szomszédos jogok egyes vonatkozásainak az információs társadalomban történő harmonizálásáról*”,¹ amely meghatározó jelentőségű mind a Közösség, mind a hazai jogi szabályozásban. A kérdéses direktíva – asszociálva – az információs társadalom rövidítésével a továbbiakban *IT-Irányelvként* kerül megjelölésre.²

Az irányelvet horizontális szerzői jogi irányelvnek is nevezik,³ összevetve az elektronikus kereskedelemről szóló ún. „vertikális szerzői jogi irányelvvel”. Használatos továbbá az INFOSOC irányelv megjelölés. Az IT-Irányelvet az EU Minisztertanácsa 2001. április 9-ével adta ki. Közvetlen gyakorlati jelentősége abban áll, hogy a direktíva elfogadása *lehetővé teszi az EU tagállamai számára, hogy az 1996-os ún. „internet-szerződésekhöz” csatlakozzanak.*⁴ A másik gyakorlati jelentősége az elfogadásnak, hogy az IT-Irányelvet a tagállamoknak 18 hónapon belül, azaz még 2002. év végéig (december 22-ig) *át kellett a nemzeti jogukba ültetniük.*^{5,6} Ez határidőre csak Görögországban valósult meg, Németországban a törvénytervezet csak 2003 augusztusára készült el.*

* A tanulmány a Károli Gáspár Református Egyetemen tevékenykedő Tudomány és Kutatások jogi és igazgatási kérdéseinek MTA kutatócsoportja tevékenysége során készült.

¹ Richtlinie 2001/29/EG des Europäischen Parlaments und des Rates von 22 Mai 2001 zur Harmonisierung bestimmter Aspekte des Urheberrechts und der verwandten Schutzrechte in der Informationsgesellschaft. OJ; L. 167/10.

² Jelen tanulmány az Igazságügy-minisztérium által 2002. évben készített és kiadott hivatalos fordítás alapján készült el.

³ Fiorika Fink: Schutz des Urheberrechtes und der Verwandten Schutzrechte in der Informationsgesellschaft. In: Festschrift für Wilhelm Nordemann Nomos. Baden-Baden 38. o.

⁴ WIPO-Szerzői Jogi Szerződés 1966. A WIPO Szerződés az előadásokról és a hangfelvételekről. 1996. L. 65–66. jegyzetek.

⁵ IT-Irányelv 13. cikk (1) bek.

⁶ Ez a határidő az EK hivatalos lapjában történő megjelenés dátumától (2001. 06. 22. L. 1267. szám) számított 18 hónap határidőt jelent, azaz 2003. december 22-ig biztosítottak határidőt a nemzeti jogszabályok meghozatalára.

Dr. Tattay Levente, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanára.

A hivatalos értékelés szerint⁷ nem minden vonatkozásban ez a legfontosabb szerzői jogi irányelv, különlegessége viszont újszerűségében van. Ennek elemei:

- az ideiglenes átmeneti jellegű többszörözés mint szabad felhasználás szabályozása,
- reprográfiai díj kikötése,
- a szabad felhasználás taxatív listája,
- a privát célú sokszorosítás előírásai.

1. Az IT-Irányelv bevezető indokolása

Az IT-Irányelv jelentős terjedelmű, mintegy 61 pontból álló bevezető indoklást tartalmaz, amelyek

- A) általános közösségi célokat hangsúlyoznak,
- B) szerzői jogi alapfogalmakat, alapelveket érintenek,
- C) szerzői jogi konkrét szabályokat érintenek,
- D) a Közösségen belüli nem szerzői jogi szabályok figyelembevételét írják elő.

Ad. A)

Az IT-Irányelvben javasolt harmonizáció hozzájárul a *belső piac négy alapvető szabadságának (áru, szolgáltatások, tőke és munkaerő szabad áramlása) megvalósításához*, kapcsolódik az alapvető jogelv alkalmazásához, különös tekintettel a tulajdon – beleértve a szellemi tulajdont is – védelmére, valamint a véleménynyilvánítás szabadságára és a közérdekre.⁸

Az Irányelv fontos elképzelése, hogy annak megvalósítása jelentős erőforrásokat mozgósítson az alkotó és újító tevékenységek – egyebek között a hálózati infrastruktúra – fejlesztésére, hozzájárulva ezáltal az európai ipar növekedéséhez és fokozódó versenyképességéhez mind a tartalomszolgáltatás és az informatika területén, mind pedig általában az ipari és kulturális ágazatok sokaságában. Mindez hozzájárul a munkahelyek védelméhez, elősegíti a munkahelyteremtést.⁹

Ad. B)

Ami a szerzői jogi *alapfogalmakat*, alapelveket illeti, ki kell emelni:

– a szellemi tulajdon védelme területén *új megközelítésre nincs szükség, a szerzői és szomszédos jogokat szabályozó jelenlegi jogszabályok módosítása és kiegészítése szükséges.*¹⁰ A jogtudomány is ezt az elvet képviseli,¹¹

– az IT-Irányelv kialakításakor az *összeurópai kulturális szempontokat* figyelembe kell venni, továbbá

– a tanulási, oktatási és nevelési célokat.¹²

Az európai szerzői jog dualista főirányát jelzi, hogy a szerzői jogok a nemzeti jogszabályok sérelme nélkül átruházhatók.^{13, 14, 15}

⁷ Europäische Union – Richtlinie für Urheberrecht in der Informationsgesellschaft verabschiedet. 06. 22. 2001. GRUR international 2001/5.

⁸ Az IT-Irányelv Bevezető indoklásának 3. pontja.

⁹ Az IT-Irányelv Bevezető indoklásának 3. pontja.

¹⁰ IT-Irányelv Bevezető indoklás 5. pontja.

¹¹ Ld. Schricke: Urheberrecht auf dem Weg zur Informationsgesellschaft. Nomos. Baden-Baden 186. o.

¹² Az Irányelv Bevezető indoklásának 12. és 14. pontja.

¹³ IT-Irányelv Bevezető indoklásának 30. pontja.

¹⁴ A dualista felfogás szerint a szerző vagyoni jogai önmagukban is forgalomképesek. A monista felfogás szerint, mivel ezek teljes egységet alkotnak, a személyhez fűződő jogokkal nem ruházhatók át és nem szállhatnak át.

¹⁵ A kérdésnek jelentős szakirodalma van. L. pl. Adolf Dietz: Französischer Dualismus und deutscher Monismus in Urheberrecht. Ein Schutzgegensatz Sonderdruck. Karl Heymanns Verlag. München 2002. A magyar és német szerzői jog – meghatározott kivételekkel – monista felfogást tükröz, a franciák hagyományosan a dualista felfogást képviselik.

Ad. C)

A szerzői jogi konkrét szabályok vonatkozásában.

A bevezető indoklás több vonatkozásban is értelmezi a nyilvánosság fogalmát. Ki mondja, hogy nyilvánosságra hozatal jogán értendő minden olyan cselekmény, amely révén az adott tárgy eljut a nyilvánosságra hozatal helyszínén nem tartózkodó közönség tagjaihoz, más cselekmény e körbe nem tartozik.¹⁶ Szintén a nyilvánosságra hozatalt lehetővé tevő, illetve megvalósító *fizikai eszközök egyszerű szolgáltatása* önmagában nem minősül nyilvánosságra hozatallal.¹⁷ Az Irányelv bevezető rendelkezése értékeli a jogkimerülés elvét. E szerint a jog kimerülése nem merül fel *szolgáltatások, különösen az on-line szolgáltatások esetén*, továbbá arra az esetre, ha az alkotásokról és más jogtárgyakról a jogosult engedélyével készítenek másolatot. Minden on-line szolgáltatás olyan cselekmény, amely engedélyeztetést igényel.^{18 19 20}

Ad. D)

Ami a közösségi nem szerzői jogi jogszabályokkal való összhangot illeti, az IT-Irányelv e vonatkozásban is fontos előírásokat tartalmaz:

- így tilos többek között a *rágalmazás, a megtévesztő reklámozás és a védjegy jog megsértése*,²¹
- az egyén fogyasztói szokásairól történő *adatgyűjtés*, on-line követhető *fogyasztói viselkedés és a személyes adatok feldolgozása* nem sértheti a személyhez fűződő jogokat,^{22, 23}
- az Irányelvben foglaltak nem sérthetik más – az ipari tulajdon, adatvédelem, feltételes hozzáférés, közérdekű okiratokhoz történő hozzáférés, a médiafelhasználás időpontjának szabályai – területeken érvényes nemzeti, illetve közösségi szintű jogszabályokat.²⁴

2. Az IT-Irányelv szerkezete

Az IT-Irányelv 4 fejezetből és 15 cikkből áll. Az első és negyedik fejezet a célok és hatály, illetve a közös rendelkezések a közösségi jogszabályok szokásos kellékeit alkalmazzák (célok, hatály, technikai kiigazítások, záró rendelkezés, végrehajtásra vonatkozó rendelkezések, a jogszabályok címettje).

Különösen fontos szabályozást tartalmaz a jogokat és kivételeket magába foglaló 2. fejezet:

- 2. cikk: többszörözés,
- 3. cikk: alkotások, valamint más jogtárgyak nyilvánosságra hozatala,
- 4. cikk: a terjesztési jog,
- 5. cikk: – kivételek és korlátozások – *szabad felhasználás*.

¹⁶ IT-Irányelv Bevezető indoklás 24. pont.

¹⁷ Az IT-Irányelv Bevezető indoklás 27. pont.

¹⁸ IT-Irányelv 29. pont.

¹⁹ A szerzői jogi jogkimerülésre jó példa az, hogy a szerző felléphet művének jogtalan újrakiadása ellen, viszont az antikváriumi értékesítés vonatkozásában „kimerült” a joga.

²⁰ Az iparjogvédelemben nincs kivétel. Így pl. a magyar Védjegy törvény, a védjegyek és földrajzi árujelzők oltalmáról szóló 1997. évi XI. törvény 16. § (1) bekezdése úgy fogalmaz, hogy a védjegyoltalom alapján a védjegyjogosult nem tilthatja meg a védjegy használatát olyan árukkal kapcsolatban, amelyeket ő hozott forgalomba, vagy kifejezett hozzájárulásával hoztak forgalomba belföldön, ez alól nincs kivétel.

²¹ IT-Irányelv Bevezető indoklás 6. pont.

²² IT-Irányelv Bevezető indoklás 57. pont.

²³ Különösen fontos, hogy az információáramlás nem ütközhet az Európai Parlament és Tanács 1995. október 24-én hozott, a személyes adatok feldolgozása, valamint az ilyen adatok szabad mozgása tekintetében biztosított védelemről szóló 95/46. EK Irányelvbe és titkosságvédelmet is tartalmazniuk kell.

²⁴ IT-Irányelv Bevezető indoklás 60. pont.

Az információs társadalom védelmének legfontosabb szerzői jogi jogszabályait tartalmazza. A technológiai intézkedések és a jogvédelmi információk védelme című 3. fejezet, amely két részből áll:

- 6. cikk: A technológiai intézkedésekkel kapcsolatos kötelezettségek;
- 7. cikk: A jogvédelmi információkkal kapcsolatos kötelezettségekről szól.

A 2–7. cikkek alkotják a gerincét az információs társadalomról szóló rendelkezéseknek (felhasználási formák, technológiai jogvédelmi információk).

3. Az IT-Irányelv célja

Elvi jelentőségű annak kimondása, hogy az Irányelv célja nem más, mint az, hogy a belső piac keretei között szabályozza a szerzői jogok és a szomszédos jogok védelmét, különös hangsúlyt helyezve az információs társadalom szempontjaira.²⁵

4. A felhasználási jogok újszerű szabályozása az IT-Irányelvben

Mint az korábban említést nyert, a digitális technika terjedése megkövetelte a saját felhasználási formáinak, elsősorban a többszörözésnek, nyilvánosságra hozatalnak átgondolását az információs társadalom igényei szerint.

A) Többszörözési jog

Az Irányelv 2. cikke előírja, hogy a tagállamok biztosítják a közvetett vagy közvetlen, ideiglenes vagy tartós, bármely eszközzel, bármilyen formában egészében vagy részben végzett *többszörözés* engedélyezésének, illetve tiltásának kizárólagos jogát. A rendelkezés a többszörözési jogot egyaránt biztosítja a szerzők és a szomszédos jogi jogosultak számára, azokban az esetekben, ha a többszörözés közvetlen vagy közvetett formában, ideiglenesen vagy tartósan, egészben vagy részben történhet. A többszörözési jog meghatározásánál a jogalkotó jogbiztonságra törekedett azzal, hogy a tagállamok eltérő jogi előírásait harmonizálja. Ugyanakkor jelentős szabályozási lehetőséget és további játékerteret hagy az IT-Irányelv az egyes államok számára.²⁶ Másképpen kell azonban viszonyulni a papírhordozókon (fotográfiai eljárás) vagy más hagyományos úton történő (pl. mágneses többszörözés és a digitális többszörözés) többszörözéshez.²⁷ A hagyományos hordozók vonatkozásában az ún. reprográfiai díj eltérő kompenzációt biztosíthat az egyes tagállamokban.²⁸

Az Irányelv 2. cikkében foglalt felsorolás (a–e) megjelöli a jogosultak körét és azt, hogy mire terjed ki a többszörözés joga:

- szerzői alkotások tekintetében a szerzők a jogosultak,
- előadások rögzítése vonatkozásában az előadókat illeti meg az engedélyezési jog,
- hangfelvételek tekintetében a hangfelvétel-előállítók a jogosultak,
- alkotásaik eredeti és másolati példányai többszörözése engedélyezésére a filmek előállítói jogosultak, és végül
- műsoraik rögzített változata tekintetében – akár vezetékes módon, akár közvetítés révén kerülnek e műsorok a közönséghez, beleértve a kábelhálózatokat és a műholdas műsor-

²⁵ Az IT-Irányelv 1. cikk (1) bekezdés.

²⁶ Reinbothe, Jörg: Die EG-Richtlinie zum Urheberrecht in der Informationsgesellschaft. GRUR International 2001/8–9.

²⁷ Jan Rosén: Urheberrecht und Verwandte Schutzrechte. zum Umsetzung der EG-Richtlinie 2001/29. EG. In den nördischen Ländern; GRUR International 2002/3. IT-Irányelv Bevezető indokolás 37. pont.

²⁸ Gilian Davies: Urheberrecht in der Informationsgesellschaft: Technische Mechanismen zur Kontrolle privater Vervielfältigung. GRUR International 2002/11.

szórást is – a műsorszórási szervezeteket illeti az engedélyezési jog.²⁹ Azaz a többszörözés engedélyezése valamennyi szerzői jogi és szomszédos jogi jogosultat megilleti.

A szakemberek körében a többszörözési jog szabályozása pozitív visszhangot váltott ki azzal, hogy az EK húsz évig nem vállalta fel a többszörözés kérdésének rendezését, bár az már régóta sürgető jelleggel esedékes volt.³⁰ Az Irányelv hibájának tartják, hogy a hagyományos hordozókon történő és digitális másolás között nem tesz kellő különbséget.³¹ Számos szerző tartaná szükségesnek, hogy a többszörözési jog harmonizálásán túl a reprográfiai díjakat is harmonizálják.³²

B) A nyilvánosságra hozatal

Az IT-Irányelv 3. cikk (1) bekezdése szerint:

a tagállamok a szerzők számára biztosítják alkotásaik mindenfajta nyilvánosságra hozatala engedélyezésének, illetve tiltásának kizárólagos jogát, legyen a nyilvánosságra hozatal módja akár vezetékes, akár vezeték nélküli, beleértve munkáik oly módon történő nyilvánosságra hozatalát, amelynek révén a közönség tagjai egyénileg megválasztott helyről és időpontban érhetik el azokat.

A nyilvánosságra hozatal joga megilleti az IT-Irányelv 2. cikkében (98. sz. lábjegyzet) feltüntetett szomszédos jogi jogosultakat is. Szemben a terjesztési joggal, a nyilvánosságra hozatal jogánál nem állapítható meg a jogkimerülés.³³ A nyilvánosságra hozatal meghatározása annyiban átfogó, hogy a „táv” nyilvánosságra hozatalokat (remote communication to the public) is magában foglalja. A nyilvánosságra hozatal távolságot feltételez a nyilvánosságra hozó és a művelő között.³⁴ A nyilvánosságra hozatal fogalmának jelentős áttérése az, hogy a nyilvánosságra hozatal jogába bele kell érteni a művek hozzáférhetővé tételét, amikor is a nagyközönség tagjai maguk határozzák meg a nyilvánosságra hozatal helyét és idejét. Ezt a nyilvánosságra hozatal egyik külön kategóriájának, alfajának tekintik.^{35, 36} Ez a műveknek mindenféle, azaz vezetéken, dróton (kábel) történő, vagy vezeték nélküli nyilvánosságra hozatalát magába foglalja, ideértve az eredeti és sokszorosított példány nyilvánosságra hozatalát. A nyilvánosságra hozatalnál meg kell jegyezni, hogy a jogkimerülés kizárása mind a nyilvánosságra hozatalnál, mind a hozzáférhetőség értelmezése vonatkozásában túlmegy a WIPO szerzői jogi szerződés adta kereteken.

Mivel a nyilvánosságra hozatal interaktív módját a tagállamok nemzeti jogalkotásukban szabályozták, a tagállamoknak a bevezetés nem okozott problémát.

C) Terjesztési jog

Az IT-Irányelv 4. cikk (1) bek. értelmében:

a tagállamok a szerzők számára biztosítják eredeti alkotásaik, valamint azok másolatai értékesítése révén vagy más módon történő terjesztése engedélyezésének, illetve tiltásának kizárólagos jogát.

A szomszédos jogok jogosultjaira a terjesztési jog nem terjed ki. Ennek az oka, hogy a terjesztés *fizikailag érzékelhető műpéldányokra*, így például könyvekre, hanglemezekre

²⁹ Az IT-Irányelv 2. cikk. a), b), c), d), e) pontjainak szó szerinti szövege.

³⁰ Gilian Davies: L. 98. jegyzet.

³¹ Reinbothe Jörg: L. 96. jegyzet.

³² Constanze Ulmer Eitort: Der Zukunft in der Vervielfältigung. In: Festschrift für Wilhelm Nordemann. Nomos; Baden-Baden 1999. 288. o.

³³ Lásd: IT-Irányelv 3. cikk (3) bek.

³⁴ Jörg Reinbothe: Die EG-Richtlinie zum Urheberrecht in Informationsgesellschaft. GRUR International 2001/8–9.

³⁵ Dietz Adolf: Verstoß in den Kernbereich des Urheberrechts und Leistungsschutzes und seine Folgen. Vortrag. Bayerischer Rundfunk. München 27. 02. 1998. 32. o.

³⁶ Feltétlenül megjegyzendő, hogy az IT-Irányelv hivatalos magyar fordításánál a hozzáférhetővé tétel a címben nem nyer megjelölést. Az IT-Irányelv német terminológiája: Recht der öffentlichen Wiedergabe und Recht der Zugänglichmachung pontosan érezteti a problémát.

vonatkozik. A terjesztési jog leírása *nem ad tájékoztatást arról, hogy az magába foglalja-e a szerzői mű* eredeti vagy másolt példányának bérbeadását és kölcsönzését, vagy sem.³⁷ A német *szerzői jogi novella*-tervezet, amely az IT-Irányelv átalakítását célozza, a szerzőket kötelezi arra, hogy minden kiadónak egyúttal többszörözési és terjesztési jogot biztosítsanak. (1. cikk (1) bekezdés).³⁸ Egyes szakembereknek problémát okoz az, hogy a WIPO szerzői jogi szerződés a terjesztés fogalmát 6. §-ában *a kereskedelmi terjesztésre szűkíti* – through sale or other transfer of ownership kifejezéssel –, ezzel szemben az IT-Irányelv lényegesen bővebb terjedelmű.³⁹

Az IT-direktíva 4. cikk (2) bekezdése az alkotás eredeti példánya vagy másolatai tekintetében nem következik be a jogkimerülés, kivéve ha az adott tárgyat első ízben a jogosult vagy beleegyezésével más személy értékesíti, illetve más módon idegeníti el. Ennél a rendelkezésnél szembevetendő, hogy az EU szerzői joga, szemben az iparjogvédelemmel – lásd szabadalmak, védjegyek és formatervezési minták – csak kivételesen ismeri el a jogkimerülést. A szakemberek jelentős része szerint az Irányelvnek pontosítani kellett volna, hogy a bérbeadás vagy kölcsönzés útján történő első forgalomba hozatal nem eredményez-e jogkimerülést.⁴⁰ A terjesztési jog kimerülését kizárólag az EU vonatkozásában és nem világvizonylatban, továbbá nemzeti jelleggel kell értelmezni. Például ha egy szerzői jogilag védett művet, mondjuk egy CD-t vagy CD ROM-ot a jogosult, illetve az ő hozzájárulásával más a Közösségben forgalomba hozott, akkor a terjesztési jogot kimerültnek kell tekinteni, azaz a továbbterjesztés a Közösségben nem korlátozható. A párhuzamos behozatal a Közösség területén megengedett, azonban harmadik országból érkező párhuzamos import vonatkozásában a jogkimerülés védelmet biztosít.⁴¹

5. *A szabad felhasználás, a szerzői jog korlátai, a szabad felhasználás általános kérdései*⁴²

A szabad felhasználás körét az IT-Irányelv 5. cikke szabályozza, mégpedig több lépcsőben és áttekinthetően. A szabad felhasználás átfogó Közösség szabályozását mindenképpen jelentősnek kell tekinteni. *Ebben a vonatkozásban a közösségi jog fordított logika szerint építkezik, nem határozza meg, hogy melyek a szerző vagyoni jogait, azonban a szerző kizárólagos engedélyezési joga alóli kivételekről, azaz a szabad felhasználás köréről rendelkezik.* A szabad felhasználás körét az IT-Irányelv kimerítő jelleggel, teljes körben taxatív jelleggel sorolja fel. Semmiképp sem lehet a kérdéses kört bővíteni. A szabad felhasználások körét viszont a tagállamok belátásuk szerint csökkenthetik. Annyiban van helye kivétel alkalmazásának, ha *a nemzeti jogban már korábban hagyományosan alkalmazott szabad felhasználás analógia alapján az IT-Irányelvben megfogalmazott szabad felhasználások körébe illeszthető.*⁴³ A németeknek külön nehézséget okozott a szabad felhasználás szabályainak a nemzeti jogba való befogadása, mivel a jelenlegi szabályozás kazuisztikus.⁴⁴ A skandináv országok is hasonló problémákkal szembesültek. Az IT-direktívában ismertetett felhasználások a skandináv szerzői jogban egé-

³⁷ Dietz Adolf: L. 105. jegyzet.

³⁸ Entwurf des Gesetzes zur Regelung des Urheberrechtes in der Informationsgesellschaft. Német törvénytervezet. Bundesrat Gesetzbeschluss des Deutschen Bundestages – Drucksache 271/03. 02. 05. 2003.

³⁹ Dietz Adolf: L. 105. jegyzet. 18. o.

⁴⁰ Dietz Adolf: L. 105. jegyzet.

⁴¹ Aktuelle Informationen – Europäische Union – Richtlinie für Urheberrecht in der Informationsgesellschaft verabschiedet; GRUR International 2001/5.

⁴² A szabad felhasználásnál az IT-Irányelv teljesen más terminológiát alkalmaz, sokkal bonyolultabban fogalmaz, mint a magyar terminológia. „Kivételek és korlátozások a szerzői és szomszédos jogi jogosultak kizárólagos jogai alól” lényegében egy és ugyanazon dologról van szó. A szerző a kivételeket és korlátozásokat csak szabad felhasználás szóösszetétellel jelöli.

⁴³ Aktuelle Informationen. L. 111. jegyzet.

⁴⁴ A német szerzői jogi novella tervezete. L. 108. jegyzet.

szében ismeretlenek, vagy másképp kerültek szabályozásra.⁴⁵ Más országokban a szabad felhasználás szabályainak átültetésénél a hagyományos, több évtizedes beidegződések, vagy a szabad felhasználás gazdasági vonatkozásai okoztak problémát.⁴⁶

Az IT-Irányelv a szabad felhasználást kiterjeszti a terjesztés jogára is. Ez azért logikus, mivel az anyagi jellegű példányok felhasználása feltétlenül szükségessé teszi a terjesztést is, mint például a kinyomtatott könyvek vonatkozásában.

Lényegében a szabad felhasználás körében háromféle szabad felhasználási csoportot különböztetünk meg: átmeneti többszörözéseket, másolásokat és további felhasználásokat.

A) Átmeneti többszörözés

Az IT-Irányelv 5. cikk (1) bek. értelmében a többszörözés olyan ideiglenes cselekményeket jelent, amelyek átmeneti vagy eseti jellegűek, továbbá valamely technológiai eljárás szerves és nélkülözhetetlen részei, valamint amelyek kizárólagos célja egy alkotás, illetve más jogtárgy

- a közvetítő által hálózaton harmadik felek között történő továbbításának, vagy
- jogszerű felhasználásának elősegítése, továbbá
- amelyek önálló gazdasági jelentőséggel nem rendelkeznek.

Nemcsak a digitális felhasználás, hanem a felhasználási szerződés kötésének előkészülete is jogilag releváns átmeneti többszörözést eredményezhet,⁴⁷ azért célszerű *szabad felhasználás tárgyává tenni, mert az elektronikus készülékeken és digitális felhasználás során sokszor tömegesen keletkeznek átmeneti másolatok.*

Az átmeneti többszörözést technikai jellegű sokszorosításnak is nevezzük.

A szabad felhasználás kritériumai tehát:

- ideiglenes cselekmény,
- átmeneti vagy eseti jellegű másolatok,
- a technológiai eljárás szerves és nélkülözhetetlen részei,
- önálló gazdasági jelentőségük nincs.

E feltételeknek *együttesen, kumulatív módon* kell érvényesülniük. Azonban a felhasználás rendeltetése lehet vagylagos: szolgálhatja a mű közvetítő által hálózaton harmadik személy számára történő továbbítását, vagy a jogszerű felhasználást. Az átmeneti többszörözés mint a szabad felhasználás tipikus esetei a „browsing”⁴⁸ és „caching”⁴⁹. Adott esetekben a „caching” elengedhetetlenül szükséges az átruházási rendszer hatékony működéséhez, továbbá az is, hogy a közvetítő ne változtassa az információt.⁵⁰ A német szerzői jogba az *ideiglenes többszörözés* szó szerint úgy került be, ahogy az IT-Irányelv tartalmazza.⁵¹

B) Reprográfiai szabad felhasználás – többszörözés hagyományos hordozókon

A reprográfia vonatkozásában az alábbiakat kell megjegyezni.

Az IT-Irányelv 5. cikk második bekezdése azt az öt kivételt tartalmazza, amelyek a másolás tekintetében szabad felhasználást eredményeznek. Ezeket lehet, ám nem feltétlenül szükséges mind alkalmazni. A kivételek a papírhordozók, tankönyvek és az egyetemi jegyzetek reprográfiai sokszorosításának körét és a méltányos díjazást is előírják.⁵² A különböző

⁴⁵ Rosén Jan: L. 97. jegyzet.

⁴⁶ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

⁴⁷ Gernot Schulze: Wann beginnt eine urheberrechtliche relevante Nutzung. In: Festschrift für Wilhelm Nordmann. Nomos Verlagsgesellschaft. Baden-Baden; 1999. 255. o.

⁴⁸ „Browsing” = böngészés technikai művelet.

⁴⁹ „Caching” = technikai művelet az interneten, gyorsító tárolás.

⁵⁰ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

⁵¹ L. a 2003-as német szerzői jogi novellatervezetet. (44. §) L. 108. jegyzet.

⁵² Az IT-Irányelv tervezetéhez készült indokolás. Begründung für Vorschlag eine Richtlinie des Europäischen Parlaments und des Rates zur Harmonisierung bestimmter Aspekte des Urheberrechtes und der verwandten Schutzrechte in der Informationsgesellschaft. Kom (97) 628. entg.

kivételek alkalmazása azonban messzemenőig eltérő szabályozási lehetőséget biztosít az államok számára. A másolás mindenféle privát célra használt készülékre vonatkozik, nem tesznek továbbá különbséget analóg és digitális sokszorozás között.⁵³

A reprográfiai felhasználásnak mint szabad felhasználásnak öt esete van.

Az IT-Irányelv 5. cikk (2) bek. a) pontja értelmében a papíron vagy hasonló hordozóanyagon történő valamely fényképezési technika – vagy ahhoz hasonló eredményt előállító – eljárás révén végzett többszörözés a szabad felhasználás tárgya. A jogosult méltányos díjazásra tarthat igényt.

C) Magánszemély által személyes használatra történő többszörözés

Az IT-Irányelv 5. cikk (2) bek. b) pontja szerint bármely hordozón természetes személy által használat céljából, sem közvetlenül, sem közvetve nem kereskedelmi célú felhasználás keretében végzett többszörözés szabad felhasználás tárgyát képezi. *Ez esetben a jogosult számára méltányos ellenértéket kell fizetni.*

Az IT-Irányelv *magánszemély által magáncélra másolást* modellez. Ez természetes személy által történő másolást jelent. *Ez jelentheti más természetes személy számára való másolatkészítést.* Azonban a magánszemély által történő másolás semmi esetre sem vonatkozik mások számára történő kereskedelmi célú másolásra.⁵⁴

Fontos rendeltetése az ilyen célú szabad felhasználásnak, hogy az információs társadalom fejlődését elősegítse, és ne korlátozza a belső piacot.⁵⁵

D) Közkönyvtárak, oktatási intézmények, múzeumok vagy levéltárak által végzett többszörözés

Az ilyen sokszorosítás sem közvetlen, sem közvetett vagy kereskedelmi előnnyel nem járhat. Az ilyen intézmények által végzett sokszorosítás az IT-Irányelv 5. cikk (2) bek. a) pontja értelmében szabad felhasználás körébe tartozik. A közkönyvtárak, oktatási intézmények, múzeumok vagy levéltárak által végzett többszörözés nem járhat a még nem engedélyezett magáncélú másolás elleni hathatós védelmi intézkedések kijátszásával vagy figyelmen kívül hagyásával. Az IT-Irányelv nem írja elő ez esetben méltányos ellenérték fizetését. Ez korlátozott kivételt jelent meghatározott, *nem kereskedelmi célú felhasználások vonatkozásában.* Ez a jog kizárólag meghatározott példányok előállítására és azok archiválására vonatkozik. A szabad sokszorosítás csak a közkönyvtárakat, oktatási intézményeket, a múzeumokat és a levéltárakat illeti meg. A különböző munkához szükséges példányok előállításán és archiválásán (azaz levéltári célra történő sokszorosítás) egyéb nonprofit célra sem lehet másolatot készíteni.⁵⁶ A könyvtárak vonatkozásában nem látják célszerűnek a szabad felhasználás biztosítását sem a nyilvánosságra hozatal, sem az interaktív hozzáférhetővé tétel vonatkozásában.⁵⁷

E) Műsorszóró szervezetek által végzett többszörözés

Az IT-Irányelv 5. cikk (2) bek. d) pontja alapján műsorszóró szervezetek által az alkotásokról átmeneti céllal saját felszerelésükkel és saját műsoraik számára készített felvételek a szabad felhasználás körébe tartoznak.⁵⁸

Maga az Irányelv indokolást rögzít. E feltételek hivatalos archívumokban történő megőrzése *kivételes dokumentumértékekre tekintettel* megengedhető.

Az Irányelv méltányos ellenérték fizetését nem írja elő.

⁵³ Reinbothe, Jörg: L. 104 jegyzet.

⁵⁴ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

⁵⁵ Mestmäcker, Ernst – Schultze, Joachim: Kommentar zum deutschen Urheberrecht (Internationale Abkommen) Luchterland Kiadó. 2001. 4. kötet. CF7A függelék.

⁵⁶ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

⁵⁷ Az IT-Irányelv tervezetéhez készült indokolás. L. 122. jegyzet.

⁵⁸ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

A műsorszolgáltatók által készített ideiglenes felvételek vonatkozásában a műsorszolgáltató nevében és felelőssége mellett eljáró személy eszköze is a műsorszolgáltató saját eszközének tekinthető. Az ilyen személy többszörözése szabad felhasználás. A kérdéses személy nyilvánvalóan nem azonos a műsorszóró szervezettel.⁵⁹

F) Szociális intézmények által végzett többszörözés

Az IT-Írányelv szintén szabad felhasználást állapít meg az 5. cikk (2) bek. e) pontjában.

Műsorokról nem kereskedelmi céllal működő szociális intézmények – például kórházak vagy börtönök – által készített másolat tekintetében szabad felhasználásról beszélhetünk. Az IT direktíva ez esetben is előírja a méltányos ellenérték fizetését. Ezen kivétel alkalmazása feltételezi, hogy a jogosult megfelelő ellenértéket kapjon. A szabad felhasználás, kivételesen megengedett, és nem sérti az alkotás rendeltetésszerű felhasználását és a szerző vagyoni érdekeit.^{60, 61}

G) Méltányos ellenérték előírása

A reprográfia mint szabad felhasználás harmadik esete csak akkor engedélyezhető, ha a jogosult méltányos ellenértékhez jut. Ez vonatkozik:

- a papírhordozókon való többszörözésre, ideértve a fényképezési technikát és hasonló eljárás révén végzett többszörözést (kivéve zenét, kottákat). IT-Írányelv 5. cikk (2) bek. a) pont
- bármely hordozón természetes személy által magáncélra végzett sem közvetve, sem közvetlenül nem kereskedelmi célú többszörözés. IT-Írányelv 5. cikk (2) bek. b) pont.
- műsorokról nem kereskedelmi céllal működő szociális intézmények (kórházak, börtönök) által készített másolatok tekintetében. IT-Írányelv 5. cikk (2) bek. e) pont.

Mind ez ideig nem szerepelt a *méltányos ellenérték előírása* a szerzői jogi szabad felhasználás feltételeként, hiszen a szabad felhasználás (idézés, művészeti alkotások részleteinek átvétele stb.) alapvető jellemzője hagyományosan az ingyenesség. Ez a megfogalmazás kompromisszumos megoldás a méltányos ellenérték tradicionális alkalmazói és merev elutasítói között.⁶²

A méltányos ellenérték kiszámításánál figyelembe kell venni:

- a jogosultnak okozott kár mértékét, ha ez minimális, fizetési követelés nem támasztható;
- az, hogyha díjat kapott, az alkotásért további ellenérték ugyanis nem illeti meg;
- a technikai jellegű jogvédő intézkedések alkalmazásának mértékét.⁶³

A skandináv országok ideig is jelentős tapasztalatokkal rendelkeztek az üres kazetták gyártói, videólejátszók, CD- és CD-s és DVD-s gyártók által fizetett járulékok vonatkozásában. Ez alapján számukra a méltányos díj térítésének elve teljességgel elfogadható.⁶⁴

A tagországok fogják azt meghatározni, hogy a hangfelvételek és videofelvételek későbbi hallgatása, illetve nézése vonatkozásában milyen méltányos díjazást (üreskazetta-díjat) számítanak fel.⁶⁵

H) A szabad felhasználás további területei

- a) Tudományos kutatás, oktatás
- b) Fogyatékos személyek által történő felhasználás

⁵⁹ Ezt a szabad felhasználást efemer többszörözésnek is (átmeneti többszörözés) nevezik.

⁶⁰ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

⁶¹ A három feltétel: 1) kivételes megengedhetőség; 2) nem sértheti az alkotás felhasználását; 3) nem sérti a szerzők vagyoni érdekeit. A Berni Uniói Egyezménybe és a WIPO szerzői jogi szerződésében egyaránt belefoglalást nyert.

⁶² Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

⁶³ IT-Írányelv Bevezető indokolás 35. pont.

⁶⁴ Rosen, Jan: L. 96. jegyzet.

⁶⁵ Aktuelle Informationen. L. 111. jegyzet.

- c) Sajtószemle, hivatalos közlemények
- d) Idézés
- e) Közbiztonság, hatósági eljárás
- f) Politikai beszédek felhasználása
- g) Vallási vagy hivatalos ünnepen történő felhasználás
- h) Közterületeken elhelyezett térbeli vizuális alkotások
- i) Háttéranyagként történő alkalmi, de nem véletlenszerű felhasználás,
- j) Művészi alkotások felhasználása aukciós és kiállítási katalógusokban, hirdetésekben és reklámokban
- k) Karikatúra, paródia, egyveleg céljára felhasználás
- l) Berendezések működésének és javításának bemutatása
- m) Az épület formai kialakításánál, illetve tervének rekonstrukció céljából történő felhasználása
- n) Közkönyvtárakban, oktatási intézményekben, múzeumokban és levéltárakban végzett számítógépes kutatás
- o) A szabad felhasználás kisebb jelentőségű nemzeti jogban meglévő esetei megengedettsége analógia alapján.^{66, 67}

Érdekes módon a reprográfiai kivételek öt esetén túlmenően az eredeti tervezet további öt szabad felhasználást tartalmazott. Az EK Tanácsa további tíz szabad felhasználási esetet javasolt, így az egyéb kivételek, lehetőségek száma az eredeti öt esetről 15-re, vagyis háromszorosára emelkedett.⁶⁸

Feltétlen további magyarázatot követel a két utolsó szabad felhasználási forma. Az „n” pontban foglalt előírás alapján lehetővé teszik közkönyvtárak, oktatási intézmények, múzeumok és levéltárak számára, hogy nyilvánosságra hozzanak, illetve *hozzáférhetővé tegyenek kutatás és tanulmányok folytatása céljából az általuk kezelt szerzői jogilag védett dokumentumokat számítógépes munkahelyeken a nagyközönség számára.*

Ez a kivétel az úgynevezett „on-the spot consultation” típusú kutatások számára indokolt az alábbi feltételekkel:

- semmiféle használati engedélyt, szerzői jogi felhasználási engedélyt nem adtak korábban az érintett alkotásokra, dokumentumokra,
- a kérdéses dokumentumok vagy alkotások a kérdéses intézményekben található,
- a kutatás célja tudományos kutatás, illetve magántanulmányok végzése,
- a kutatás az erre berendezett terminálon folyik.^{69, 70}

Magyarázatot igényel az o) pont is, miszerint nem kivételes rendelkezések alkalmazásáról van szó, hanem arról, hogy abban az esetben, ha a nemzeti jogban idáig megengedett szabad felhasználás esetei akkor megengedettek a jövőre nézve, ha ezek az IT-Irányelvben foglalt esetek *analógjaiként fogadhatók fel.* A szabad felhasználás ezen esetei azonban nem sérthetik a közösségi szabad áruforgalom elvét és a szabad felhasználás más formáit.^{71, 72}

⁶⁶ Az IT-Irányelv tervezetéhez készült indokolás

⁶⁷ Meismärker–Schulze Kommentar. L. 125. jegyzet.

⁶⁸ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

⁶⁹ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

⁷⁰ Az IT-Irányelv tervezetéhez fűzött indokolás. L. 71. jegyzet.

⁷¹ Az IT-Irányelv tervezetéhez fűzött indokolás. L. 71. jegyzet.

⁷² Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

Az IT-Irányelv 6. cikke foglalja magába ezt a kérdéskört. Az IT-Irányelv 6. cikk első bekezdése előírja, hogy a tagállamok megfelelő jogi védelemről kötelesek gondoskodni az olyan *hatékony technológiai intézkedések kijátszása* ellen, amelyeket az érintett személy – rosszhiszeműen – hajt végre abban a tudatban, illetve ésszerűen megalapozott feltételezéssel, hogy ezzel az említett célt szolgálja (azaz tudja, hogy cselekménye a védelmi intézkedések kijátszására irányul).

A kötelezettségeket általánosságban fogalmazzák meg, azokat regionális szinten és tagállami szinten kell végrehajtani.

A kérdés aktualitását jelzi, hogy tömegessé vált az illegális felhasználás, megnőtt azok száma például, akik *a szerző megkerülésével szolgáltatnak zenét, és a zenét saját számítógépükön ajánlják letöltésre.*⁷³

A szerzői jogra általában jellemző a technikai védelem. Elég csak a másolások megakadályozását és az ellenőrzésre irányuló különböző készülékeket említeni. Fennáll azonban annak a lehetősége, hogy a technikai védelem megkerülését törvénytelen tevékenységgel valósítják meg.⁷⁴ Fontos a hatékony technológiai intézkedések megkerülésére szolgáló tevékenységre való felkészülés is. A hatékony jogvédelemre való felkészülés azt jelenti, hogy célravezető, *jogilag is összehangolt intézkedéseket kell hozni* a technológiai intézkedések kijátszása, az ilyen célú eszközök fejlesztése, termékek értékesítése és szolgáltatások nyújtása ellen.⁷⁵

Az IT-Irányelv 6. cikk (2) bekezdése értelmében a tagállamok megfelelő jogi védelemről gondoskodnak:

a) a hatékony technológiai intézkedés kijátszása céljából *hirdetett, reklámozott, illetve értékesített, vagy*

b) a hatékony technológiai intézkedés kijátszásán túl kereskedelmileg korlátozott jelentőséggel rendelkező vagy felhasználású (itt lényegében olyan eszközökről és készülékekről van szó, melyeket a kereskedelem nem fogad el) vagy;

c) elsősorban hatékony technológiai intézkedés kijátszásának lehetővé tétele, illetve megkönnyítése céljából tervezett, előállított, módosított vagy végrehajtott mindennemű termékkel és szolgáltatásokkal kapcsolatos valamennyi cselekmény ellen.

A cselekménynek célzatosnak kell lenni. Erre utal a lehetővé tétel, megkönnyítés tervezési, előállítás, módosítás és végrehajtás szóhasználat. Szintén célzatos cselekményt jelent eszközök, termékek vagy összetevők, illetve szolgáltatások előállítása, behozatala, terjesztése, értékesítése, bérbeadása, értékesítési vagy bérbeadási célú reklámozása, valamint kereskedelmi célú birtoklása, amelyek szigorúan tilosak. Ebben a vonatkozásban már az IT-Irányelv konkretizálja, hogy milyen cselekmény számít a jogellenes cselekmény előkészületének. Ebbe a körbe esik, különösen a meg nem engedett eszközök hirdetése és reklámozása,⁷⁶ eszközök, termékek vagy összetevők, ill. szolgáltatások előállítása, behozatala, terjesztése, értékesítése, bérbeadása, reklámozása és birtoklása. Az IT-Irányelv 6. cikk (2) bekezdésében foglalt cselekmények vonatkozásában az egész Közösség területére korlátlanul fennálló ellenőrzési jog biztosítása szükséges.⁷⁷

Az IT-Irányelv 6. cikk (3) bekezdése meghatározza *a technológiai intézkedés fogalmát*. A technológiai intézkedés kifejezés magában foglal minden olyan *technológiát, eszközt és*

⁷³ Davies Gillan: L. 98. jegyzet.

⁷⁴ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

⁷⁵ IT-Irányelv Bevezető indokolás 47. pontja.

⁷⁶ Mestmäken-Schulze: Kommentar. L. 125. jegyzet.

⁷⁷ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

alkotórészt, amelyet alapvető rendeltetésként arra terveztek, hogy az alkotások és más jogtárgyak tekintetében korlátozza a jogsértéseket, azaz a szerzői jog és szomszédos jogok, illetve az adatbázisok jogosultjai által nem engedett cselekményeket. A technológiai intézkedés normális üzemvitelre vonatkozik, azaz ilyen körülmények között kell a védelmi intézkedésnek alkalmasnak lennie.⁷⁸

Az IT-Irányelv 6. cikk (3) bekezdés meghatározza, hogy mikor minősül a technológiai intézkedés *hatékony*nak. Hatékonyan minősül, amennyiben a jogvédelem tárgya vagy más jogtárgy felhasználását a jogosult valamely hozzáférés szabályozási vagy védelmi eljárással – egyebek között titkosítással, kódolással, illetve az alkotás vagy más jogtárgy más jellegű átalakításával, vagy olyan többszörözés és ellenőrzési mechanizmus révén, amely a védelem céljára alkalmas – ellenőrzi.

Az ellenőrzési funkció megvalósításának alkalmas példáit sorolja fel tehát az IT-Irányelv 6. cikk (3) bekezdése. Az alkotások és más jogvédelem tárgyak digitális formátumú azonosítását végző technikai alkalmazások nemzetközi szabványosítása terén jelentős előrelépés történt. A védelmi intézkedéseket azonban nem kívánják öncélúan túlzottan keményen alkalmazni. A védelmi intézkedések nem okozhatják az *elektronikus berendezések rendeltetészerű működésének zavarát, illetve nem akadályozhatják meg azok technológiai fejlesztését*, továbbá nem tilthatók el azok az eszközök és tevékenységek, amelyek a technikai védelem lejátszásán kívül más, kereskedelmileg jelentős célra is felhasználhatók. *Folyik továbbá a titkosítási módszerek kutatása is.*⁷⁹ Ezen felül nem áll fenn sem a készüléket gyártók, sem a szolgáltatók részéről olyan kötelezettség, hogy hatékony védelemre alkalmas készülékeket kötelező jelleggel gyártsanak vagy szolgáltatásokat nyújtsanak,⁸⁰ tehát ez a jogosultak *belátására van bízva*.

Az IT-Irányelv az ún. „kemény” eszközök helyett az érdekeltek *gondosságát, odafigyelését* igyekszik előírásaival kiváltani. Így különösen fontosnak tartják, hogy a jogosultak:

- hatékonyabban *azonosítsák* alkotásaikat és más jogvédelem tárgyaikat, a szerzőt és más jogosultakat;
- *tájékoztatást* adjanak alkotásaik és más jogvédelem tárgyaik *felhasználásának feltételeiről*;
- a jogosultakat érdekelte kívánják tenni, annak elősegítésével, hogy alkotásaik és teljesítményeik nyilvánosságra hozatalakor *hozzájárulásukról* is informálják a felhasználókat.⁸¹

Az IT-Irányelv 6. § (4) bekezdés első mondata értelmében a technológiai intézkedések kijátszása ellen biztosított jogi védelemre tekintet nélkül, a jogosultak önkéntes intézkedésének (beleértve a jogosultak és más érintett felek közötti szerződéskötést is) elmaradása esetén a *tagállamok alkalmas intézkedéseket hoznak* a többszörözési jog mint szabad felhasználás (kivéve a műsorszóró szervezetek által készített ún. efemer másolatokat), biztosítására, továbbá

- a tudományos kutatás és oktatás,
- sajtószemle és hivatalos közlemények,
- idézés,
- közbiztonság és hatósági eljárás

céljából történő szabad felhasználás lehetőségének biztosítására – és a szükséges mértékben biztosítják a kedvezményezettek számára az *eszközöket is.*⁸²

Ez a rendelkezés ellenpólust képez a hatékony jogvédelem ellen, ugyanis állami intézkedés szintjére emeli a szabad felhasználás biztosítását. Ezt sok szakember kifogásolja.⁸³

⁷⁸ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

⁷⁹ IT-Irányelv Bevezető indoklás 48. pont.

⁸⁰ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

⁸¹ IT-Irányelv Bevezető indoklás L. 55. pont.

⁸² Mestmalker–Schulze: Kommentar. L. 125. jegyzet.

⁸³ Davies Gillian: L. 98. jegyzet.

Az IT-Irányelv 6. cikk (4) bekezdés 3. mondata rögzíti továbbá, hogy a tagállamok a *természetes személy személyes használatát biztosító, szabad felhasználás biztosítására* is megfelelő intézkedéseket hozhatnak a kedvezményezettek számára, kivéve ha ezt a jogosult már lehetővé tette, figyelemmel arra, hogy a szabad felhasználások csak olyan egyedi esetekben alkalmazhatók, amelyek nem sérthetik az alkotás (vagy más jogtárgy) rendes felhasználását és nem sértik a jogosultak törvényes érdekeit. (L. IT-Irányelv 3. cikk 2. bek. b) pont)

A szabad felhasználás engedélyezése *természetes személyek személyes használatát biztosító többszörözése* esetén sem akadályozhatja meg a jogosultat a szabadon elkészíthető másolatok számának meghatározásában.⁸⁴ Ez teljes egészében összhangban van azzal, hogy a természetes személy személyes használatú másolása mint szabad felhasználás jelentős korlátokhoz kötött, különösen figyelembe kell venni az e körben rendelkezésre álló blokkoló, sokszorosítást gátló műszaki feltételeket és a méltányos ellenérték fizetését.⁸⁵

Jogi védelemben részesülnek a *hatékony technológiai intézkedések* kijátszása ellen alkalmazott intézkedések az IT-Irányelv (4) bek. 3. mondata értelmében

- amelyeket a jogosultak önkéntesen alkalmaznak,
- beleértve a megállapodások keretében alkalmazott intézkedéseket, valamint
- a tagállamok által hozott intézkedéseket.

Az IT-Irányelv (4) bek. 4. mondata alapján a szerződéses megállapodások keretében interaktív úton hozzáférhetővé tett alkotások és szolgáltatások védelme tekintetében értelem szerűen az államoknak nem kell megfelelő jogvédelmi intézkedéseket tenni. *Ezek védelme a privátszférában*, és a felek személyi autonómiájába beavatkozás lenne.

A *komputerszoftverek és adatbázisok* vonatkozásában is alkalmazzák az IT-Irányelvet. A megfelelő változásokat figyelembe kell venni a korábbi szabályozáshoz képest. Az elektronikus üzleti forgalomban az on demand szolgáltatók szerződésai elsőbbséget élveznek a szabad felhasználások kedvezményezettjeivel és a szabad felhasználással szemben.⁸⁶ Viszont amikor nem interaktív on-line szolgáltatásokról van szó, mint pl. a pay-per-view⁸⁷ és webcasting⁸⁸ érvényesül az állami védelem prioritása.^{89, 90}

Egyet lehet érteni a szakirodalomban fellelhető nézetekkel, miszerint a technikai intézkedések hatékonysága az államokon és az érdekelteken múlik. A jogosultak hatékony technológiai intézkedéseinek hatékonyabbnak kell lenniük, mint a jogsértők felkészültségének.⁹¹ A hatékony technológiai intézkedések átültetése vonatkozásában az államok részéről tényleges ellenállás vagy ellenvélemény-dömping nem merült fel. A németek pl. direkt módon átvették az IT-Irányelv 6. cikk rendelkezéseit.⁹² A szakemberek véleménye szerint a kérdés-komplexummal kapcsolatban nyilvánvaló, hogy a nemzeti jogalkalmazás fogja a későbbi pontosításokhoz szükséges indokokat megadni.⁹³

7. A jogvédelmi információkkal kapcsolatos kötelezettségek

Az IT-Irányelv 7. cikke rendelkezik arról, hogy az EU tagállamainak a technika, technológiai, műszaki intézkedéseken túlmenően *milyen jogi eszközöket* kell igénybe venniük a szerzői és szomszédos jogi jogsértések visszaszorítására.

⁸⁴ Az IT-Irányelv tervezetéhez fűzött indokolás. L. 122. jegyzet.

⁸⁵ L. az információs társadalom és a szerzői jog kapcsolatáról szóló IT-Irányelvet (71. jegyzet)

⁸⁶ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

⁸⁷ Payper-view: Fontos technikai művelet az interneten.

⁸⁸ Webcasting: Műsorszolgáltatás az interneten keresztül.

⁸⁹ Az IT-Irányelv Bevezető indokolása. 53. pont.

⁹⁰ Reinbothe, Jörg: L. 104. jegyzet.

⁹¹ Davies Gilian: L. 98. jegyzet.

⁹² A 2003-as német szerzői jogi tervezet. L. 108. jegyzet.

⁹³ Az IT-Irányelv 12. cikk értelmében az IT-Irányelv elsőként 2004. december 22-én, majd háromévenként revízióra szorul.

A *hatékony jogvédelem*, amely az adatbiztonságban reprezentálódik a *nemzetközi versenyképesség fokmérője*. Ebben a vonatkozásban világviszonylatban *Finnország, Kanada, Svájc, Ausztria, Luxemburg és Hollandia* állnak az első hat helyen 7,60–8,70 közötti indexértékekkel. *Hazánk* 5,33-as indexértékkel a 32. helyen áll. A sort *Oroszország* (3,70), *Venezuela* (3,58) és *Indonézia* (3,22) zárja.⁹⁴

A jogvédelmi információkkal kapcsolatos kötelezettségek *címzettjei a különböző EU-tagállamok*,⁹⁵ amelyeknek a megfelelő jogvédelmet biztosítaniuk kell.

Az IT-Irányelv 7. cikk (1) bekezdésében felsorolja azt, hogy a tagállamoknak a *jogsértést elkövető személyek ellen mikor és hogyan kell fellépniük*, e szerint:

- a) fel kell lépniük az *elektronikus jogvédelmi információk* eltávolítása és módosítása ellen,
- b) az IT-Irányelvben védett jogok vagy szerzői és szomszédos jogok, továbbá sui generis oltalommal védett adatbázisok vonatkozásában az elektronikus jogvédelmi információ engedély nélküli rosszhiszemű eltávolítása, illetve módosítása esetén
 - védett alkotások, illetve jogtárgyak terjesztése, terjesztési célú behozatala ellen,
 - továbbá azok közvetítése, nyilvánosságra hozatala, továbbá a közönség számára más módon elérhetővé tétele ellen.

A jogvédelemmel kapcsolatos egyre inkább fontos szerepet játszanak a védett alkotások értékesítése vonatkozásában. Az elektronikus kereskedelemben és a kalózkodás leküzdésében ezeknek az információknak *különlegesen fontos szerepük van*.⁹⁶

A 7. cikk (1) bekezdés utolsó mondata szerint a *rosszhiszeműség* az alábbiak szerint értelmezhető: az elkövető tudja, hogy a szerzői vagy szomszédos jogok, vagy az adatbázison fennálló sui generis jog megsértését valósítja meg, teszi lehetővé, segíti elő vagy leplezi le.

Az *Irányelv értelmezést ad a jogvédelmi információk vonatkozásában*. Ezek nem mások, mint a szerzői és szomszédos jogok és az adatbázisokon fennálló sui generis jog által védett alkotások és más jogtárgyak felhasználásának feltételeiről tájékoztató információk, továbbá az ilyen információt hordozó számokat és kódokat jelent.⁹⁷

A tagállamok szintén kötelesek jogvédelemről gondoskodni, amennyiben az ilyen információelemek a szerzői és szomszédos jogok, valamint az adatbázisokra vonatkozó sui generis jellegű jogok vagy *más jogtárgyak másolatához csatolásával* vagy azok *nyilvánosságra hozatalával* kapcsolatban jelennek meg és e vonatkozásban követik el a jogsértést.

Az IT-Irányelv reálisan számol azzal a lehetőséggel, hogy *nem várható önkéntes jogkövetés*, mivel fennáll annak a veszélye, hogy az alkotásokhoz csatoló jogvédelmi információkat törvényellenes tevékenységgel próbálják eltávolítani vagy módosítani, illetve az ilyen információktól illetéktelenül megfosztott alkotásokat, illetve más jogvédett tárgyakat más módon próbálják terjeszteni, közvetíteni, nyilvánosságra hozni, vagy a nagyközönség számára elérhetővé tenni.⁹⁸

A WIPO szerzői jogi szerződés, valamint a WIPO előadásokról és hangfelvételekről rendelkező szerződés rendelkezik a jogvédelmi információkkal kapcsolatos kötelezettségekről.

Az internet-szerződésekkel összevetve az jelenti a pluszt, hogy a rosszhiszeműség meghatározás nyert az IT-Irányelvben, vagyis a szellemi tulajdonra vonatkozó jogok megsértésének az elkövetőben tudatosulniuk kell lennie.⁹⁹

⁹⁴ IMD Word Competitionis Yearbook 2002. IMD, Real World, Raal Learning. Lausanne 2003. 625. o.

⁹⁵ IT-Irányelv 14. cikk (71. jegyzet).

⁹⁶ Davies, Gilien: L. 98. jegyzet.

⁹⁷ Az IT-Irányelv tervezetéhez fűzött indokolás. L. 131. jegyzet.

⁹⁸ IT-Irányelv Bevezető indokolás 57. pont.

⁹⁹ Reinbothe: L. 104. jegyzet.

A tagállamokat kötelezi megfelelő szankciók és jogorvoslati lehetőségek biztosítására. A szankcióknak hatékonyaknak, arányosaknak és elhárító jellegűeknek kell lenniük.

A tagállamok kötelesek intézkedni avégett, hogy a jogsérelmet elszenvedők *kártérítési eljárást* indíthassanak, ideértve a jogsértéstől *eltiltás* követelését és a *jogsértő tárgyak, eszközök, termékek vagy alkotások lefoglalását is*. A tagállamok biztosítják az IT-Irányelv alapján, hogy a jogosultak bírósági *eltiltó végzést* indítványozhassanak olyan *közvetítőkkal szemben*, akiknek a szolgáltatásait harmadik fél szerzői vagy szomszédos jogok megsértése céljából veszi igénybe.¹⁰⁰

Az IT-Irányelv nem forgatja fel az EU jogrendszerét. A szerzői joghoz többé-kevésbé közel álló jogterületek szabályai nem változnak. Rendelkezései nem sértik az egyes szabaddalmi jogokra vonatkozó előírásokat, tervekre, használati mintákra, félvezető termékek leírására, betűtípusokra feltételes hozzáférésre, műsorközvetítő szolgáltatásokhoz és kábelrendszereihez való hozzáférésre, nemzeti kincsek védelmére, törvényes letét előírásokra vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket.

Az IT-Irányelv előírásai nem érintik továbbá a korlátozó jellegű gyakorlatokkal és a tisztességtelen versennyel kapcsolatos törvényekre, az üzleti titokra, a biztonságra, a titkosságra, az adatvédelemre és a személyes adatok védelmére, a nyilvános okiratok elérésére, valamint a szerződések jogaira vonatkozó szabályozást.¹⁰¹

V. Az IT-Irányelv értékelése

Az IT-Irányelv rendkívül fontos lépést jelent az európai szerzői jog harmonizálása során. Nem jelent ugyan olyan közvetlen beavatkozást, mint a szerzői és szomszédos jogok oltalmi idejének harmonizálása.^{102, 103}

Az IT-Irányelvet mégis különleges fontosságú dokumentumnak kell tekinteni, *mert jelentős lépést jelent a szerzői jogok harmonizációja vonatkozásában*. A szabad felhasználás körét teljes körben meghatározza, amikor kimerítő jelleggel, az egész EU-ra kiterjedően rögzíti a szerzői és szomszédos jogok jogosultjainak kizárólagos jogai alóli korlátozásokat és kivételeket, vagyis az ideiglenes többszörözést, a reprográfiai kivételeket és a további 15 esetet.¹⁰⁴

Jelentősnek kell tekinteni a *felhasználás egyes fajtáira* vonatkozó jogharmonizációt, így a többszörözés, nyilvánosságra hozatal, terjesztés jogi ismerveinek közelítését.

Ami az IT-Irányelv szabályainak átültetését illeti, elsőként *Görögország*^{105, 106} teljesítette azt. A korai végrehajtók között Dániát lehet megemlíteni. A németeknek¹⁰⁷ máris kész volt 2003 nyarán az idevonatkozó törvénytervezetük,¹⁰⁸ azonban annak 53. §-a, nevezetesen a magánszemélyek által magáncélra történő másolás mint szabad felhasználás nem nyert véglegesítést a német szerzői jogi novella kialakításakor.

¹⁰⁰ Az IT-Irányelv IV. fejezet szankciók és jogorvoslatok c. 8. cikke.

¹⁰¹ Az IT-Irányelv IV. fejezet 9. cikke.

¹⁰² Dilenz, Walter: Internationales Urheberrecht im Zeitalter der EU. Juristische Blätter 1995/17.

¹⁰³ A kérdéses irányelv a szerzői jogok oltalmának idejét 70, a szomszédos jogok oltalmának idejét 50 éven határozta meg, lényegesen hosszabb időtartamban, mint amelyet a BUE előír.

¹⁰⁴ IT-Irányelv 5. cikk.

¹⁰⁵ Aktuelle Informationen. GRUR International 2003/2.

¹⁰⁶ Görögország már 2002. október 10-én eleget tett végrehajtási kötelezettségének. A törvény száma 3057/2002.

¹⁰⁷ A német Bundesrat 2003. augusztus 1-je után adta ki a törvényt.

¹⁰⁸ A német szerzői jogi novella. 2003. L. 108. jegyzet.

Természetesen kritikai vélemények is elhangzottak az IT-Irányelvvvel kapcsolatban, pl.

- az nem szabályozza az internet-szolgáltatók felelősségét,¹⁰⁹
- nem határozza meg a szerzői oltalom alatt álló alkotás fogalmát,
- nem állapítja meg mindenre kiterjedő igénnyel a szerzők személyéhez fűződő és vagyoni jogait, terjedelmét és azt, hogy az interaktív jellegű hozzáférhetővé tételt a nyilvánosságra hozatal egyik fajtájaként határozta meg és deklarálta.¹¹⁰ Egyértelműen kiterjeszti a szerzők jogait az interaktív felhasználási módokra is.

Az IT-Irányelv meghozatala *jelentős lépést jelent az egységes európai szerzői jog létrehozatala felé*, amelynek a fő szabályozási területeit jelentős jogtudósok körvonalazták.

A szakemberek az információs társadalomhoz vezető úton a szerzői jog területén lényegesen több megvalósítandó változást tartanak célszerűnek, mint az IT-Irányelv által előírtak. Szükség van számos szakember szerint a szerzői jog átgondolására:

- a mű fogalma
 - a szerzőség és a közös jogkezelés kapcsolatának meghatározása,
 - a szerző személyhez fűződő jogai,
 - a szerző vagyoni jellegű jogai,
 - a szerzői jog korlátai,
 - a szerzői jogi szerződések,
 - a szomszédos jogok¹¹¹
- vonatkozásában.

¹⁰⁹ Ficsor Mihály: Az internet jogi kérdései. PPKE-JÁK jegyzet. 1999. 30. o.

¹¹⁰ Schricker, Gerhard, Bastian: Eva-Marina Urheberrechtes, Nomos Kiadó Baden-Baden 1996. 277. o.

¹¹¹ Schricker 277–287. Urheberrecht auf dem Weg zur Informationsgesellschaft. Nomos Kiadó Baden-Baden 1996.